प्रवेश सं० —

विषय: धर्मशास्त्रम्

क्रम सं०

ग्रन्थकार वाचस्पति मिश्र

नाम श्राद्धकल्प.

अप्राप्य १-१२,१२,१३,१३-४४+१ 13716

पत्र सं० ~~१-४४~~

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४६ पंक्ति सं० (पृष्ठे) १०

श्लोक सं०

लिपि: दे.ना.

सं. १६७०

आधार: का

आकार: १३.६.x ५.२.

वि० विवरणम् पू.

आ. ~~४७०~~ ६४७१

पी० एस० यू० पा०--११ एस० सी० ई०--१६५१--५० ०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पित. श्रीगणेशाय नमः प्रणम्य वासुदेवाय तन्यते स्वर्गरोहिणी श्रीवाचस्पतिधीनेण पितृभक्तितरंगिणी १ वाराहपुराणोक्तं यस्या
१ नगतोजीवो भीतो विभ्रांतमानसः स्नात्वानुविद्धलं तत्र शीघ्रं निःसार्यते गृहात् कुशास्तरणशायी सदिशः सर्वास्तु प
श्यति मुमूर्षुर्विसंज्ञो भवनगृहाद्बहिः कृत्पशुवो देशोम्मनावृते आस्तृत रमे शायितव्यः अथवैघ परिछिन्नो गंगादिप्र
वाहे आनाभिजलपी गंकारयितव्यः ।ततः पुत्रपसकृरिकमुखैः श्रावयितव्यमावत्तयावत् प्राणांस्त्यजति ।ततेवाससा
छाद्य घंदद्वृहृयं तत्रैव स्थाप्यः ।ततः स्नंछंदोगपरिशिष्टे च तेनाभ्यक्तमाम्रात्वशुद्धवस्त्रापवीतिनं [illegible]
वंदनोक्तिन सर्वांगं सुमनोभिर्विभूषयेत् ।हिरण्यशकलान्यस्तत्तिस्याछिद्रेषु सप्तसु मुखेनाप्यपिधाये मुखे बांग्य
छिद्रः मुखप्रदेशो हृदवेधेन तिहरेयुः सुतादयः ।स ।सप्तछिद्राणि नासिकयोश्चतुषोः श्रोत्रयोर्मुखे चेत्यर्थः पद्यपिछिद्रस
सकेहिरण्यप्रवेशनमिरंसागूरुत्के तथापि निरग्रेस्त्याचरंति मुखेनाप्यपिधायेति शिरोवाससापिहितमुखो गुरुमनुत्ताप
निर्हरतीपरुमर्थः अप्यश्मशाने शुचौदेशे आस्तरणस्य शवं धृत्वा मज्जनेकृत्वा स्नानीतेन स्वागनेन काष्ठेन पत्रार राम॰
यश्चितां कुर्युः अथ चितायां निःपन्नायां शुचिः शुक्लवासाः पुत्र आचांतः कृतापसव्य दैगयादीनि तीर्थानि पैव पुण्याः १

शिलोच्चयाः कुरुक्षेत्रं च गंगां च यमुनां च सरिद्वरां कौशिकीं चंद्रभागां च सर्वपापप्रणाशिनीं भद्रावकाशां शरयूं गंडकीं तामसां तथा वैण
वं च वाराहं च तीर्थं पिंडारकं तथा पृथिव्यां यानि तीर्थानि चतुरः सागरांस्तथा ध्यात्वा तु मनसा सर्वे कृतस्नानं गतायुषं देवांश्चाग्निमुखांस्त
र्थ्वे गृहीत्वा तु हुताशनं गृहीत्वा पाणिना चैव मंत्रमेतदुदाहरेत् कृत्वा सुदुष्करं कर्म जानता प्यजानता मृत्युजन्मवशं प्राप्तं नरं पंच
त्वमागतं धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतं दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यांल्लोकान्सगच्छतु एवमुक्तास्ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रद
क्षिणं ज्वलमानं तथा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् त्वितु वर्णां सुसंस्कार एवमवति पुत्रको गयादीनि तीर्थानि स्मृत्वा तानि स्नानकर
णीभविष्यति जले मनसा ध्यात्वा तेनैव जलेन पुत्रः शवभूतं पितरं स्नापयेत् प्रोक्तयेवानंतीनवं शुभ्रं शुक्लं वासोयुगं परिधाप्य
वंदनपुष्पैरलंकृत्य चितायामास्तृतकुशायामुत्तरशिरस्तमधोमुखं पुरुषं स्त्रियमुत्तानां पुत्रादिः शाययेत् ततोधिकारी
पुत्रः पितुः शिरःसन्निधाने पूर्वाभिमुख उपविश्य यर्ज्ञीनीत्वारभ्य गृहीत्वा तु हुताशनमित्यंतं मंत्रं पठित्वा अग्निमुखा देवा एनं दहं
त्विति मभिसंधायर्ई कृत्वा सुदुःकरं कर्म जानता वाप्यजानता इत्यादि दिव्यांल्लोकान्सगच्छत्वित्यंतं मंत्रं पठित्वा रक्तितो [illegible] पाणिना ज्व
लंतमुल्मुकमादाय शीघ्रं चितां प्रदक्षिणीकृत्य शिरस्थानमागत्य पूर्वाभिमुख उपविश्य पितुरुत्तमांगप्रदेशे तमुल्काग्निं संयोजये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित्र॰ त मेत ततस्नावद्द्देन पावात कर्पासशेषः शावस्तियेत ततः समस्त मिथ आरप्ताम द्विरणो कत्पक्व्यारापनम इति मंत्रेणएकां
२ समिधं विताम्रुखे प्रक्षिप्य उत्क्रापां कुठारेणोंकं प्रहारं कुर्यात एवं विताप्रदक्षिणसमिन्मन्त्रे पकुठारप्रहारो द्वितीयः ततोप्येवं चतुर्थो
प्येवं पंचमोप्येवं षष्ठोप्येवं। सप्तमोप्येवमिति ततः कनिष्ठपुरस्सरा ज्येष्ठपश्चिमा दीर्घ एकपंक्त्य वस्थिताश्चितामप्रेक्षमाणाः अह
रहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तृप्यति सुराभिरिव दुर्मतिरिति यमगाथां गायंतो नदीं सरोवा उद्दिश्य गच्छेयुः नावेक्षि
तव्यः कृत्वा दाहं गत्वा च ततो नदीनिवर्तनात् तथा च वैजवापः। नमस्थानं गत्वा पथ्योम म त्रिंगमयित्वा अनवेक्षमाणा अभ्या
यांत्येकवाससो वीती भूताः कनिष्ठ प्रथमगाथां गायंतो यमसूक्तं वजपंतो अहरहर्नयमानो गामश्वमित्यादि। अरण्यं श्मशा
नं। अनवेक्षमाणा इत्यत्रारण्यमनुषज्यते वीतीभूताः अश्रेणीभूताः। कनिष्ठपुरस्सरा ज्येष्ठपश्चिमा इति यावत्। यमुवील
पुरस्सरा इत्यन्यत्रोक्तेः। अहरहरित्याद्युचि मार्गिष्या। उ मितिमघपः आप्लवनः। सव्यावृतपोत्र जंस्पनवेक्षमाणायत्रो
दकमवहद्भवतीति। सव्यावृतप इति वामावर्तनं यांतीत्यर्थः। उदकम् हैवेत जडागाधुरकमुद्दिश्य यांतीत्यर्थः। परिस्कारः संप्रधु राम॰
त्वमित्युनं यावन्नुरकं करिष्याम इति। कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेतेकुरुध्वमेवेतरस्मिन्। सर्वे ज्ञातयोप्युपयांत्या सप्तमात्पु २

हषाद्दशमाद्वा समानग्राम वासे यावत्संबंधमनुस्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यानामिकया अप आलोड्य अपनः शोशुचदघ
मिति पठित्वा दक्षिणामुखा निमज्जंति। प्रेतायोदकं सकृत्प्रसिंचंत्यंजलिना सावेतन्न उदकमिति। संयुक्तं के न वित्संबंधेनैसंबद्ध
उत्तरदानत्तमंमित्युनं स्त्रीपुरुषौ वा अस्माकमुदकं करिष्याम इति। कुरुध्वमिति। इतरस्मिन् शतवर्षप्रेते एवं पुनर्माकुरुध्वमितिमि
त्युनं ब्रूते। सर्वे इति प्रेतस्य सर्वे सपिंडाः स्वग्रामस्थाः सर्वे समानोदका वा सर्वे सगोत्रा वा तदा मिति तन्नोदकं कुर्युः। स्नानक्रममाह एक
वस्त्रा इति। उत्तरीयपदस्या उदकं तु ग्राह्य समात्रपरं अपनः शोशुचदघमिति मंत्रं त्रिः पोनपठेयुः। नासांवेरपाठ नधिकारात्।
अपनः शोशुचदघमिति मंत्रं पठित्वेनमिकया अंजलमालोड्य दक्षिणामुखाः कृता पसव्याः प्रेतं ध्यायंतः सकृन्निमज्जेयुः परिहितमेव वस्त्रं प्र
क्षाल्य पुनः परिधाय निमज्जनमिदं। तच्चैव ब्रह्मपुराणात्। तथाहि। आर्द्रैव वस्त्रं प्रक्षाल्यते नैवाच्छादितैस्तनः कर्तव्यं तैः सचैलं तु स्ना
नं सर्वमलापहमिति। ततो द्विराचम्य मोटककुशाग्र यजलान्यादाय अद्यामुकगोत्रपितः सपिंडसमानोदकसगोत्र इत्यादियथास
वंधं अमुकशर्मप्रेत एष तिलतोयांजलिस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति सर्वे दद्युः पेठीनसिः त्रीनंजलीन्वा निर्वपेयुः अमप्रे
कादशाहे विरमेदिति पेठीनसिनाम नगादिनादारभ्याशौचांतं पावन्नमंत्रकं अंजलित्रयप्रदानं कथ्यं तन्नदधिकफलार्थं स्नानार्थं जल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित० प्रवेशमत्वारीव द्विनकार्यः।जलादुत्तरणं वारीवालेनकार्यं।तथाह शंखः पर्य्यन्दुमवतीर्य्यनांगं वृषभेपुनितिवौधायनः वैलपुच्छ
३ मतीर्य्यमुनीर्यां वमंतीति ततउदकस्नानानंतरं पुनः स्नातानांमृदु शाद्वलसंस्थितानां शोकोपनेयः।तत्र यात्तावल्काः हृतोदका
नपुनः स्नातान् मृदु शाद्वलसंस्थितान्।शोकानपनुदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः।अथ प्रवेशनं।तत्र पारस्करः।प्रेतस्पर्शि
नो नग्रामं प्रविशेयुरा नक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदादित्यस्य अह्नि प्रेतस्पर्शिनो नक्षत्रोदयानंतरं रात्रौ तु भेतस्य शः सूर्योदयानंतरं
ग्रामं प्रविशेयुरित्यर्थः।प्रविशंति समंततो भिग्रामं नक्षत्रदर्शनेकाटकमेननः कुर्युर्भूमौ स्तरणशायिन इति काण्वीनुरोधात्तु
प्रागपि प्रवेशनमाह।हारीतः ब्राह्मणानुमत्या वेति।पारस्करः।इति संविश्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसरा।विदश्य निंवपत्रा
णि दशनैः द्विर्निवेशमनः आचम्य अग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान्।प्रविशेयुः समालभ्य रेखाश्मनि परं शनैः।सर्व एव प्रेत
स्पर्शिनो गृहद्वारि पादप्रक्षाल्य निंवपत्राणि दंतैः खंडयित्वा आचम्य अग्निं धर्म्मेयच्छति समग्निस्पृष्ट्वा।अग्न्यादिस्पर्शे वैजवापःश
मीमालमृतेशमी पापंशमयत्विति अश्मानमालभंते अश्मेव स्थिनो भूयासं अग्निरग्निर्नः शर्मयच्छत्विति।आश्वलायनः।आ राम०
यसदोश्मनेमग्निं गोमयमक्षतं तिलमयपदुपस्पृशंति।सदोगृहं गोमयाक्षततिलजलानां स्पर्शोमंत्रकः एवा नैवास्मा रात्रावन्नं ३

२
पचेयुः।त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः द्वादशरात्रं महागुरुनिपातेषु नपचेयुरिति।अथ पंचपाकनिषेधः एकान्तरूपवासविधिरपि।प्रथमे
ह्नितीयेवसप्तमे नवमे तथा ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतस्य दुर्लभमिति मरीचिवचनेन सकलकुलस्यैव भोजनविधानादि
निके मिचित् तत्र पहमनकाश्रं तआसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तेरन्निति वशिष्ठवचनेनाहोपवासविधानात्।एवं च शाकस्य
अहोपवासः।न दशाहादावुपवासापकर्षः अन्येताशाकस्य प्रथमदिने भोजनांतर्दीपिपाकाभावो निपतः किंत्वपाचितस्य लवक्री
तस्य वालेयं मूलादेर्भोजनं।तत्रैवमरीचिः क्रीतं वंधु साहित्यमानावश्यकमितित्त्वं।मरणादिनस्यैव रात्रौ त्रिकाष्ठिकायां एकपुटके
क्षीरं अपरपुटके पानीयं आकाशेधार्य्यंता रात्रिं स्नीनोदके विहायसितिदध्युरिति वचनात्।एतत्सर्वमेवदशाहत्रव्यापकाकाश
स्थदहनंतप्तीतस्यलंतुदाहजनितसंतापशमनं।तथामहापथगमनजनितश्रमशांतिश्चेति।तस्मान्निधेयमाकाशेदशरात्रं
पपत्नच्या।।सर्वथानपशांत्यर्थमध्वश्रमजिवारणमिति वचनात्।आमिषभक्षणनात्रिभक्षणनिषेधस्तु दशरात्रं पुत्राणांसपिं त्वा
डानांचसाधारणः मत्स्यादिभक्षणनिषेधमानं।गौतमः मत्स्यमांसादिनभक्षयेयुर्नादशाहादिति शय्यासननिषेधस्तु कांस्यंप
सपाणित्वं दशाहं पुत्राणामेव सपिंडानां चतुर्थदिनपर्यंतं शय्यासनादिनिषेधः।तत्तीपपनमससमनवमेमाहे द्वसापिंडा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित·
५

नामिलितानाशनं पंवमसममनवमाहेषुतेषांतैलाभ्यंगसंवाहनंसहभोजनंवरशवान्नेसर्वेषांहिवैवभोजनं। द्यौरंसैतुपिण्डानामेवर
शमेहनितेषामेवाशौचं। तानतरपिकलिष्टानामेवाअनुभाविनामित्यापस्तंवात्। त्तालनार्थतुवस्त्रत्यागोद्विजानामशौचेपि
हनिहनि। शूद्राणांतुशौचांतदिनेपावदाशौचंप्रेतहितापतिलोदकदानंदीपदानंजागरणंत्वातिभिःसहभोजनंचरोदननि
षेधस्तुपावदाशौचंसर्वेषांआशौचसंकरेतुअल्पदिनव्यापकंलघु। वहुदिनव्यापकंगुरुजपोःसंकरेगुरुणाव्यतीतेनशु
द्धिः। जननेथेवं। समानदिनव्यापकपोस्तुमरणपोर्जन्मनोर्वासंकरेप्रथमार्द्धेतद्वितीपसमानजातीप[redacted]पातेप्रथ
मेनशुद्धिः। द्वितीपार्द्धेउपांतदिनपर्यंतंनादशद्वितीपपातेद्वितीपेनैवसंपूर्णकालव्यापिनाप्येतेनशुद्धिः। अंतिमदिनेद्वि
पस्पसंपूर्णशौचस्पतत्रावीप्रकाशएवंसमपेपातेएनदशाहाधिकेनदिनद्वयेनव्यतीतेनशुद्धिः। एतत्रावीप्रकाश
दशापामेवएतादृशस्यद्वितीपस्पपातेएतदशाहाधिकेनदिनत्रयेणव्यतीतेनशुद्धिः। अहःशेषेद्वाभ्यांप्रभातेतिसृभि
रितिवचनात्। वर्द्धितेपिदिनद्वयेत्रयेवालघीयसःपातेप्रथमेनव्यतीतेनैवशुद्धिः। वर्द्धितेपाहेत्र्यहेवासंपूर्णाशौचा रम०
न्तरपातेउत्तरेणैवशुद्धिरितिद्रष्टव्यं। अहाशौचेतुसजातीपत्र्यहाशौचपातेकनिष्ठेनत्र्यहेनव्यतीतेनशुद्धिः। अघवृद्धा ५

वशौचंतुपश्चिमेनसमापयेदितिवचनात्। सर्वत्रप्रथमेनत्रहद्वितीयेनत्वतिमिनेनैकमेवाशौचंजन्पते। तेनेनतरंतरि
नेद्वयोर्दशमपिंडदानंतौनादिकंवनदत्तरादिनेद्वयोःशय्यादिदानंअघश्राद्धंवा। अन्यथाउर्वलस्याशौचस्पनिरत्वय
धत्वेनतद्भसस्पप्रागेवसिद्धत्वपानस्पाशौचांतकृत्यंशाध्याश्राद्धादिलुप्येतामरणे। नलघुनापिजननंगुर्वेपिवा
ध्यतइति। अथपिंडदानंतत्रब्रह्मपुराणे। शिरस्त्वधेनपिंडेनप्रेतस्यक्रियतेसदा। द्वितीयेनतुकर्णाक्षिनासिकास्तु
समासतः। गलांसभुजवक्षांसितृतीयेनपथाक्रमात्। चतुर्थेनतुपिंडेननाभिलिंगगुदानिच। जानुजंघेतथापादौपंच
मेनतुसर्वदा। सर्वमर्माणिषष्ठेनसप्तमेनचनाडयः। दंतलोमाद्यष्टमेनवीर्यंचनवमेनच। दशमेनतुपूर्णत्वंतृप्ततात्तु
द्विपर्ययः। अत्रक्रियतइतिश्रवणाच्छिरःकाणकएघ[redacted]प्रथमःपिंडइत्सघपिप्रयोगःसंभवति। तथापिशिरःपूरकएषप्र
थमःपिंडइत्यादिरेवप्रयोगोदशपिंडदानाद्दृष्टव्यः। नस्वधांचप्रयुंजीतप्रेतपिंडेदशाहिके। माषेतैलतचनेपिंडपत्तदत्तस्पर
रकमितिअयुक्तंगवचनात्। नस्वधामितिप्रयुक्तस्वधाकारसन्निषेधेपिंडदानेसिद्धेप्रेतश्राद्धेऽत्नेममपारीपतेनवोपति
ष्ठतामितिपैर्थंनसिस्त्रसिद्धंवाममत्रकर्तव्यं। दहेतुपिंडदानेमहोपांतधर्मो। समलत्कुशत्रपोपरिस्वयंपाप्यसांपक्वाकर्तव्य

पित तथाहि ब्रह्मपुराणे मन्मयंभांडमारोपनवंस्नातः सुसंयतः। लगुडं सर्वदो वध्नं गृहीत्वा तोयमालभेत। ततश्चैतरएवं स्थाप्यमग्निंप्र
५ ज्वालयेत्ततः। तंडुलप्रसृतीतत्र प्रक्षाल्याद्भिः पचेत्स्वयं। सपवित्रतिलैर्मिश्रं। केशकीटविवर्जितं। द्वारोपांते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां
वा गोन्मृत्तिकां। तस्य चैसंस्थले दर्भान्यथाग्रान्देशसंभवान्। ततोवनेजनं दद्यात्संस्मरेद्गोत्रनामनी। तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः
संचितं लैत्नमेवहि। दद्यात्प्रेतायपिंडंतु दक्षिणाभिमुखस्ततः। फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रंतु दक्षिणं वित। श्रद्धैः पुष्पैस्तथा
दीपैर्लोपैश्चापि सुशीतलैः। ऊर्णातंतुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिंडमर्चयेत्। प्रयातियावदाकाशं पिंडाद्बाष्पमयीशिखा। तावत्सम त
स्थः तिष्ठेत्सर्वतोये विनिक्षिपेत्। दिवसे दिवसे देयः पिंडएवं क्रमेण तु। एकस्तोयांजलिस्त्वेवं पात्रमेकं चरीयते। द्वितीयेह्नित
तीयेत्रीन्चतुर्थे च तु रस्तथा। पंचमे पंच षष्ठे षट्सप्तमे सप्त एव हि। अष्टमेष्टौ च नवमे नव वै दशमे दश। एवंसु पंचपंचाश
त्तोयस्यांजलयः क्रमात्। तावंति तोयपात्राणि संयुक्तानि तिलादिभिः। अशौचे निशि रक्षेत्कृत्स्नामेवा तत्स्त्री प्रत्येकं उपच्छवध
पंरीपं तथैवस्वेति शुनंपृष्ठवचनात्। एकादशाहि दस्वपात्रं जल्योदीतं पिंडोपर्येवा द्वितीयेह्नात्रिस्यादिनापिंडस्यैवाधारके राम॰
ध्यनत्वात्। न च द्वितीयदिनादिकं तस्यः सघशोच [illegible] महाशौच पिंडदानस्याप्युपक्रमात्। तस्य प्रयोगः यजमानः स्वपक्षंत्वा ५

डेशहृतं जलं कलशादिना समारोप पिंडस्थानमागत्य जलं तत्र धृत्वा जलांतं दूराद्धस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य तंडुलप्रसृतिद्वयं परिमाय पात्र
त्रादौ हृत्वा तेन जलेन त्रिः प्रक्षाल्य नूतनमृन्मयपात्रे पाकार्थं निधाय तद्रु ततः सिद्धिक्षमं गव्यं दुग्धं स्यंदिनीयमसूविवत्सादशाहाभ्यंत
व प्रसूतानां दुग्धं व्यतिरिक्तं गोदुग्धं तत्र प्रक्षिप्य पिंडार्थं स्वयं पचेत्। अथ पाके वृत्ते पिंडदानार्थमाचमनं कृत्वा समूलाग्रं कुशत्रयमरिप
पिंडपिंडिकायां दक्षिणाग्रं धृत्वाम्रादाराक्षिप्य लपत्रकृते पुटके वनेजनार्थं पानीयं तिलान्चंदनं पुष्पं च प्रदाय मोटकतिलजला
मादायअद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेतात्रावनेनिक्ष्व ते मया दीयते नेत्वोपतिष्ठतां इति कुशत्रयोपरि पितृतीर्थेन दद्यात्।
ततः पायसेन तिलघृतमधुगव्यदुग्धसहितेन पिंडं सुवर्तुलं निर्माय अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत शिरः प्रदक एषप्र
थमः पिंडस्ते मया दीयते नत्वोपतिष्ठतां इति वामेन वामांत्वा नदक्षिणहस्तेन कुशत्रयोपर्यवनेजनस्थाने दद्यात्। ततोवनेजनपात्र
मादाय अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेतात्र प्रत्यवनेनिक्ष्व ते मया दीयते नत्वोपतिष्ठतामिति प्रत्यवनेजनं दद्यात्। ततः पिंडो
परि प्रत्येकं फलानि मूलानि दुग्धं सुशीतलजलानि गंधपुष्पाणि धूपदीपौ तांबूलं पुष्पोर्णातंतुकृतं [illegible] वस्त्रं च प्रदद्यात्। ततस्तिलतोयांज
लिमादाय अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत एषतिलतोयांजलिस्ते मया दीयते नत्वोपतिष्ठतामित्युक्त्वा पिंडोपरि क्षिपेत्। ततस्तिलतोय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित० पात्रं कृत्वा मोटकतिलजलान्यादाय ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेतैतत्तिलतोयपात्रं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति मुक्त्वा पिंडोप
६ रि क्षिपेत्। ततः पिंडाद्यावद्बाष्पशिखानि गच्छन्ति तावद्यजमानस्तदभिमुखस्तिष्ठेत्। ततस्तदुपशमे सति पिंडास्विंकं सर्वतो पे क्षिपे
त्। ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत इदं माल्यं इति। ततो हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य उपलिप्तायां भूमौ पुटके पानीयं दुग्धं माल्यं दीपंच
घृत्वा मोटकतिलान्यादाय ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत इदं पानीयं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतां ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुक
शर्मप्रेत इदं क्षीरं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतां। ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत इदं दीपस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतां। ओं अ
त्र स्नाहि इत्युक्त्वा जलपुटकं मुंचेत् कुर्यात्। ततः पिबेति क्षीरपुटकं इदं परिधेहि इति माल्यपुटकं। अनेन पश्येति दीपस्था
पयेत्। एवमपि द्वितीयादिदिने पिंडदानमपि। तद्यथा। ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत कर्णाक्षिनासिकापूरक एष द्वितीयः पि
ण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति। ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत गलांसभुजवक्षःपूरक एष तृतीयः पिंडस्ते मया
दीयते तवोपतिष्ठतां तथा। ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत नाभिलिंगगुदपूरक एष चतुर्थः पिंडस्ते मया दीयते राम०
तवोपतिष्ठतां। ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत जानुजंघापादपूरक एष पंचमः पिंडस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतां तथा। ६

ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत सर्वमर्मपूरक एष षष्ठः पिंडस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतां। तथा। ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत
सर्वनाडीपूरक एष सप्तमः पिंडस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतां। ततः ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत दंतलोमादिपूरक एषोऽष्टमः पिंडस्ते
मया दीयते तवोपतिष्ठतां। ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकप्रेत वीर्यपूरक एष नवमः पिंडस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतां। ओं अद्यामु
कगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत पूर्णतानतृप्तताक्षुत्पिपासाविपर्ययपूरक एष दशमः पिंडस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतां। द्वितीयपिंडं
दाने तौ द्वौ तिलतोयांजली ते मया दीयेते तवोपतिष्ठेतामिति वाक्यं कुर्वंति। तद्वायुक्तं। नहि द्विहस्तस्य द्वावंजली एकदा [redacted] संभवतस्त
स्मादेनाविप्रयुक्तं। द्विपोवं जल्पोः क्रमिकयोर्युगपत्समस्तविषयत्वाभावात्। अंजली इति चायुक्तो युगपत्मासिद्धपस्थितजलांजलिद्व
यस्य एकदा संभवात्। सकृत्कृतेन वचनेन त्यागवाक्येन भविष्यदंजलेरसेकस्य त्यागासंभवात्। लब्धात्मके हि स्वंस्यं तेन वाल
आत्मकं तन्नु मंत्रशरस्य न परोपयांजलित्रयस्य युगपत्त्यागस्तथात्रापि स्यादिति चेन्न। पत्तसमत्वात्। अत एव वर्द्धमानोपाध्यायाः
प्रत्यंजलि [redacted] त्यागवाक्यमाहुः। न तु भविष्यतीनां सन्निधामविवासनेन त्यागवंजलेस्त्यागोस्त्विति वेन्न। पत्तसमत्वात्। तस्माद्द्वयं
रोधेः समुदितत्यागासंभवेन एकरहस्थानमयं नेति किंतु प्रत्येकं सहकार शभविष्यंतीति। न चैवमाचारविरोधः। शास्त्रविरोधेनाचारस्य से

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित्र ७ वंत्स्ये न तद्विरोधस्मात् किंचित्करत्वादिति। अथ दशसु दिवसेषु पिंडदानानंतरं तथा सायं संध्योत्तरं पानीयक्षीरमाल्यदीपादेपाः।
पाकाभावे शुनः प्रच्छः फलमूलेन पयसा शाकेन वा गुडेन वा [illegible] शालिना सक्तुभिर्वा पिशाकेन वा। यन्निर्वपेत्। अस्या
र्थः फलैः पनसादिकोशैः मूलैः फलमूलादिभिः पयसा पिंडीकृतगोदुग्धेन शाकेन साधितवास्तुकादिना गुडेन दृढी
कृतगुडेन शालिना शालिमंडुलचूर्णैः पिंडीकृतैः सक्तुभिः भृष्टयवचूर्णैः पिंडीकृतैः। अथास्थिसंचयः। तत्र विष्णुः चतुर्थे
दिवसे अस्थिसंचयनं तेषां गंगांभसि क्षेपः। यावदस्थि मनुष्यस्य गंगातोयेषु तिष्ठति। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके म
हीयते। यावदिति। यावत्संख्याकमित्यर्थः। चतुर्थदिवस इति ब्राह्मणपरं त्रिधा विभक्तस्याशौचस्य मध्यमभागानंतरं सर्वेषामस्थि
संचयनविधानात्। तदुक्तं। अस्थिसंचयनं सुपकार्यं। ब्रह्मपुराणे। चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पंचमे हनि भूभुजां। नवमे वैश्यजा
तीनां शूद्राणां द्वादशात्परं। कर्तव्यं तु नरैः सार्द्रदेशकालाविरोधतः। नवम इति षष्ठाह्लाकरणपदेशे समात्परं एकादशाहे कर्त
व्यमित्याधेवचासंपन्निमित्तकथा। ह्याकरणे मानं पुनः संचयनं चतुर्थ्यामपुण्यानं ब्राह्मणानां भोजयित्वेति दर्शितात्। अस्थि राम० ७
संचयनं श्राद्धांगं कृतं साग्निपरं। अस्थिसंचयनादर्वाग्विहिताग्रे द्विजन्मनः। अस्थिसमानं भोजयेद्विप्रान्सत्तव श्राद्धमुच्यत इति पम

पक्वान्नेन भजे इन्द्रवाहो तो हु [illegible] स्यपताकायां [illegible] वच्या तै। मित्रेकं तपोत्य र्थः

वचनात्। निरग्नेस्तु तच्छ्राद्धं नैमित्तिकं दशाह्वंधनवत्। तदप्यनावश्यकं। कर्त्तव्यं तु नरैः सार्द्रदेशकालाद्यविरोधत इति वचनात्। एतत्प्र
यमेह्नि तीये वेति संवर्तेनोक्तं। प्रथमे अपरे घुस्रो तृतीये वेति छंदोगपरिशिष्टउक्तं। तद्वतुर्थदिनपर्यंतं वितास्थ्यानामस्थ्यां रक्षणार्थं शक्तौ चो
द्वयं अपरे घुस्थितिं अहाशौचपरमित्यन्ये। पद्यसप्तमेनवमेतद्येति ब्राह्मणास्थिसंचयनं संवर्तेनोक्तं। तच्चतुर्थदिने राजदैवकरो सेगत
दसंभवे वोद्धव्यं। एवं चैतावद्दिनानंतरं नास्थिसंचयनाभिधानात्। ब्रह्मपुराणे। स्नात्वा त्रिनात्रं कुर्वन्निप्रेतायोदकतर्पणं सम्मशाने देवता
पागं चतुर्थदिवसे ततः। भवंति पूजितापश्चात्ततस्ताः शंकरादयः। स्नातैः सुधौतवस्त्रैश्च श्मशानस्य समीपगैः स्वजातिविहितैर्द्रव्यैर्यथाशक्त्यास
मन्वितैः। मन्मयेषु च भांडेषु कुंडेषु चरुकेषु च। सुपक्वैर्भक्ष्यभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा। फलैर्मूलैर्वनोद्भवैश्च एज्याः क्रव्याददेवताः। कैश्चि
दुदंप्रसादव्यं कैश्चित्पुष्पं च शोभनं। धूपोदीपस्तथा माल्यं कैश्चिद्देयं त्वरान्वितैः। तत्र पात्राणि पर्णानि श्मशानांते समीपतः। कैश्चिद्देयानि
सर्वाणि पानीयानि तदान्तिका। निवेदयेत्तिवक्तव्यं तैः सर्वैरतः हंहृतैः। नमः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा येस्मिन् श्मशाने देवाः सुभ
गवंतः सनातनाः। ते स्मत्सकाशाद्गृह्णंतु बलिमष्टांगमक्षयं। प्रेतस्यास्य शुभांल्लोकान्प्रयच्छंतु च शाश्वतान्। अस्माकमायुरारोग्यं सुखं
च दत्तां वरं। एवं कृत्वा बलीन्सर्वान्नत्वा रोगाभ्युत्सवागतः। विसर्जनं च देवानां कर्तव्यं च समाहितैः। ततो पश्चीपरस्तोर्थ्याशाखामादा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पित्र
८

यवाग्पतः।अपसव्यंकृत्वा मातृसूत्रं लात्वा कर्तास्सगोत्रजः।प्रेतस्या स्थी निगृह्णाति प्रधानां गोद्धवानिचा।पंचगव्येन सुस्नाप्य ततोमवस्त्रेणवेष्टय
वमपहित्यमृन्मयेभांडेनवेसाच्छादने शुभे।अरण्येवृक्षमूलेवाशुद्धेसंस्थापयेदपि।तथाच्छंदोगपरिशिष्टे।स्थापनः।शमीपलाश
शाखाभ्यामुद्धृत्योद्धृत्यभस्मनः।अरण्येवृक्षमूलेवाशुद्धेसंस्थापयेदपि।तथाच्छंदोगपरिशिष्टे।आज्येनाभ्यज्यगव्येनसेचयेद्गंधवारि
णामृत्पात्रेसंपुटेकृत्वासूत्रैःपरिवेष्ट्य वस्त्रभ्रंशितां शुचौभूमौनिखनेद्दक्षिणामुखः।दद्यात्पिंडंवटेपंकपिंडंशैवालसंयुतं।दत्वोपरि
समंशेषंकृत्वापुरतःपाहकर्मणागृहीत्वास्थीनितत्रस्थानीयात्।तोयेविनिःक्षिपेत्।ततःसंमार्जनं भूमेःकर्तव्यंगोमयांबुभिःएतावत्पुष्प
धूपाद्यैर्वलिभिःपूर्ववत्क्रमात्।मेराच्छादनार्थंचवस्त्रंपुष्करंके।पिवापद्मकोवाप्रकर्तव्यस्तत्रसर्वैर्विधानतः।मन्त्रपेषितामृ
न्मयेषुसुकुंडेषुअष्टांगानांअष्टौवलयस्तावन्तःकरणीयाः।तद्यथा।भक्ष्यभोज्यपायसपानकमेकमंगंफलमन्नेक्षितीयंअर्घस्तनो
यंगंधश्चतुर्थं।पुष्पमालापंचमं।धूपःषष्ठं।दीपःसप्तमं।तंडुलादिद्रव्यपात्रमष्टमं।एतान्यष्टौकुंडानि।अत्रचत्वारिकुंडानिवि
नापाश्चतुर्षुद्वारेषुप्रदक्षिणं।प्रथमंकर्तव्यानितत्रारोहणैकाद्विष्टोपजभानःशुचिर्भावान्तः।वोकृपसव्यः।ॐनमःकृत्यादसुखे राम०
भ्योदेवेभ्यश्चनिसर्वदा।येस्मिन्श्मशानेदेवाःसुभगवन्तःसनातनाः।तेस्मत्सकाशाद्गृह्णन्तुवलिमष्टांगलक्षणंप्रेतस्यास्यशुभा ८

न्लोकान्प्रयच्छन्तुचशाश्वतान्अस्माकमायुरारोग्यंसुखंवददतांवरा।एषोष्टांगवलिः।ॐशांकवादिदेवताभ्योनमः।इतिकुशात्रयंतंडुलान्त
पुष्पैर्द्यात्।प्रथमंवलिमुत्तरद्वारि।द्वितीयंपूर्वद्वारि।तृतीयंदक्षिणद्वारि।चतुर्थंपश्चिमद्वारिदद्यात्।ततःस्त्रीरंदक्षिणाहस्तेनारोपॐशांक
रादिदेवताःस्त्रीपत्नीपस्यानंगच्छन्तु।इतिमनसापठित्वावलेरुपरिक्षिपेत्।एवंपूर्वादिवलिषुकुर्यात्।ततश्चितासमीपंगत्वापसव्यं
कृत्वाशमीपलाश।शाखाभ्यामारादुत्तमांगास्थिसमारोपपत्रपुटकेधृत्वापंचगव्येनासिंच्याज्येनगव्येनाभ्युक्ष्यगंधवारिणासिक्त्वा
ततोमवस्त्रेणवेष्टयन्।ततमृन्मयभांडेसाच्छादनेशनैस्तथाधर्तव्यं।यथाशक्तोनजायेत।एवंसर्वेषामेवमस्तकहृदयजटरकटि
चरणाद्यस्थीनिसंचयनंवारिणायिकर्तव्यं।ततोभांडमुखंवस्त्रादिनासंवेष्ट्यवृक्षविरण्येवृक्षमूलेशुद्धनदीतीरादौधारयेत्।चितास्था
नंकुद्दालादिनाखनित्वाभस्मादिसंर्वतोयेविनिःक्षिपेत्।ततोभूमिंगोमयेनोदकेनोपलिप्यपूर्ववद्वलिंचतुष्टयंदत्वातत्स्थानोपरि
स्नात्वास्वयमेवदेवकुलादिकंकारयेत्।अथास्थिप्रक्षेपः।तत्रब्रह्मपुराणे।तस्यानारस्थिशानकैर्नीवगंगाद्वीजले।कश्चित्क्षिप
तिसम्पुत्रोदौहित्रोवासहोदरः।तथा।अस्थीनिमातापित्रोःपूर्वजानानयतिगंगामयियेकदाविन्नेसद्भक्तिकस्यापिदयाभिभूतास्तेषांतु
तीर्थानिफलप्रदानि।कुलद्वयंवाप्यथवर्जितस्यपित्वामातंपित्रोर्जन्मभूम्याश्रितंवा।अस्थीनिवान्यस्यनरोवहंश्चभर्गेपत्तपंलभतेक्रतु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित· तं वा भागीरथीपत्रगताथ्यतीर्थेकुल्लेन रः क्वापि परविपन्नः । तदा तदा तत्र तथा तु भत्माभावेन वा स्त्री तिविति स्ति पे वस्नात्वा ततः पंचगव्येतस्ति
९ स्का हि गुपमध्वा स्पति लैश्व पो स्या ततस्तु मसिंडु पुटे निधाय पश्यन् । रस्शं प्रेत गत्तो शरणं । नमोस्तु धर्माय जलं प्रविश्य कृत्समे प्रीतश्ति
त्ति पिह्व । उन्छाय भास्वंत मवे स्पस्पर्पस त्तिर्णां विप्रमुत्वा पश्यात् । वैरेंक्तते प्रेतपुत्रे स्थितस्य स्वर्गगतिः स्यान् महे रत्तुत्मात थामातुः
कुलं पितृकुलं वर्जे पित्वा नराधमः । अस्थीत न्यकुलोद्भ्यसनीत्वा वांगाप्रणं वरेत् । कश्चिदिति । तेनास्थि पे पुत्रस्य दौहित्रस भ्रातु
वंशस्याप्यधिकारउक्तः स्त इति कस्प मन्त्रस्य अन्यवंशस्यापिकरणापास्थिवहने विहितं पतु मातृवंश पितृवंशद्वय प्रभवास्ति नित्ति
सास्थिवहने हूषणामुक्तं जङ्गनास्तितो भेनन पत्नेरुख्यं भागीरथीति । पत्रप्रपागादो भागीरथ्यां स्तितस्नां भागीनथ्यामस्थिम त्ते पे केव
लभागीरथ्यपेत्तपाफलं महागंगायामस्थिप्रत्तेपमात्रस्येव महें रतुल्यगतिफलकत्वाभिधानात् । प्रत्तेपप्रकारमाह । स्नात्वेति अस्थी
नि सुख्या ने नीत्वा तीरे धत्वा स्नात्वां कृत्वा पंचगव्ये नास्थीनि प्रोत्स्य हिरण्यमध्वाज्यतिलैः संयोज्य मृत्पिंडपुटके निधाय त्तिप्रहस्तेन तत्पुट
कमादाय ॐ नमोस्तु धर्मायेत्युक्त्वा जलं प्रविश्य दत्तिणां दिशं पश्यन्नेव सेमे प्रीतइत्युक्त्वास्थीनि गंगायां प्रत्तिपेत् । ततो मज्जनं कृत्वा सूर्यं नि राम·
रीत्त्य किंचित्सरा पुराणारिकं स्प्रिं दत्तिणां त नदद्यात् । अथाशौचांतकर्मान्तत्र ब्रह्मपुराणे । पत्सपत्सस्वचवर्णस्य पत्सामाश्चिमंत्वहः । तत्र ९

९ स्वविशुद्धं वा गृहशुद्धिं करोत्यपि । समाप्य दशमं पिंडं यथाशास्त्रमुदाहृतं ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे तु वाससी । अंत्यानां नीस्सितानां वा मन्त्रकास्ता नं
करोति यः । स्मश्रु लोमनखानां वपनं तत्र जहात्यपि गौरसर्षपकल्केन तिलकल्केन संयुतः शिरःस्नानं ततः कृत्वा तोपेनावम्यवाप्यतः वा
सोयुगं नवं शुक्लमव्रणं शुद्धमेव वा गृहीत्वा गांसुवर्षं वर्मगलानि शुभानि वा स्पृष्ट्वा संकीर्त्य पित्वा वपश्चात् शुद्धो भवेन्नरः । पश्चिमं त्र
शौचांति मस्तितं । गृहशुद्धिः पाकभांडमार्गाः तत्स्यानपरिष्कारादि । ताव स्वयुद्धिः परशौचं दशापापरिहर्तुं नावदशमपिंडदानानंतरं रजकस्य
प्रत्तालनाय देयम् । पन्तु प्रेतस्य दहनवहनकाले परिहितमासीत्तदापि त्ताप नापि तापदेयम् । वस्त्रांतरं परिधाप मज्जनं कृत्वा तौरन
खादिकर्म कारयेत् । ततो गौरशार्षपतिल कल्काभ्यांस शिरस्कं स्नानं कृत्वा नवं वासोयुगं शुक्लमनुपहतं परिधापावम्य हारीतः अ
श्मानं गोहिरण्यादीनालभ्य प्रविशेत । अश्मायाषाणाः अग्निर्वोनिवः गोः प्रसिद्धैव तथा हिरण्यं आदिपदग्राह्यं मंगलं दधि
दूर्वात्ततादि गृह्यते । एतेषामालंभः स्पर्शः वा तु वर्णस्य साधारणः विशिष्टं तु ब्राह्मणो नजलं त्तत्रियो वाहनायुधानि वैश्य नप्रतो
दोरश्मीन्वास्द्विवाश्चरूवंशष्टेराणवष्टिः स्पृष्ट्वा विप्रः शुद्धस्यपः स्पृष्ट्वा त्तत्रियो वाहनायुधं । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा पष्टिं शूद्रः कृतनि
पइति मनुवचनात् । वपनेनापस्तंबः पौर्णमास्यां वैमरणे मातापितृ नर्पावापेस्नानं । वस्तुतं कालमनुभाविनां च परिवपनं समा

छिखे

पित॰ वत्तानवपेरन्नन्यत्र विहाराद्वाहिताग्नेः। अथेति ब्राह्मणोक्तिरिक्तो वा एषो न पिहितस्तस्यैतदपिधानं यत्त्रिवेति मातरीति मातरि पितरि आचार्ये च म
१० रणे वै मरणमनुभाविन इति। पुत्रस्य शिष्यस्य च तावन्तं कालं दशाहव्याप्यमनुज्ञानमात्रं अशौचान्ते शिरोवपनं। एवं पौर्णमासामपि गृहस्थानां
शिरोवपनमित्यर्थः। अनुभाविनामिति। अनु पश्चाद्वर्तीनामनुभाविनः कनिष्ठाः ते तु कनिष्ठाः सपिण्डा एव दशमेहन्यस्मं गत्वे निष्क्रवणान् अशौचान्ते
समानोदकानां तु व्यहात्परतो वेवाशौचव्यपगमात्। न समावर्त्ता इति। एके त्वाचार्या मन्यन्ते समावर्त्ताः कृतसमावर्त्तनाः पुरुषाः मातापि
त्राचार्यमरणे वापितशिरोवपनं कारयेयुः। तत्र हेतुः एष ब्राह्मणः शिखान्त्यपाद्ग्रहणमन्तःसन् रिक्तो भवति। तस्य ब्राह्मणस्य पिधिः स्वास्ति
न देवपिधानमिति। तेन केशानां वपनं मातृमरणे पितृमरणे वा गृहस्थानां नास्तीत्येके आचार्या आहुः। तत्र वा त्वार्पविहाने वपनं प्रतिम
तिप्रसुवते अन्यत्र विहारादिति विहारो दर्शपौर्णमासाग्न्यगविशेषः तदिदमेतेषां मतमयुक्तं। अन्यार्थत्वे सोमपाने कार्यं टिकी
वेषेण तीर्थयात्रायां शिरोवपनस्य सर्वं सिद्धत्वादिति। अथावस्तरणमाघमाद्र्प्रत्नोतं येन सर्वं कृतस्य वृषोत्सर्गस्य पारस्करोप
दिष्टधर्मातिदेशविषयत्वात्। अस्यैव पारस्करोक्तधर्मान् ग्राहयितुं तन्त्रमुपन्यस्यामः। तथाहि। अथातो गृहस्थस्य स्थालीपाकानां कर्म परिसमु पित॰
ह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृ १०

त्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरूप्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्निं कुर्यात्। स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्। आज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववद्
दुपयमनकुशानादाय समिधोभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयात्। एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः। अथ स्मार्त्तकर्मविधानानन्तरं यतो हेतोः स्मार्त्तानि
कर्माणि विहितानि स्मार्त्ताग्निविधेयानि अतो हेतोः गृहस्थस्य विसर्थ्याग्नौ पेस्थालीपाकास्तेषां कर्मानुष्ठानं व्याख्यास्याम इति शेषः। प
रिसमुह्य त्रिभिर्दर्भैः पांशूनपसार्य उपलिप्य गोमयोदकाभ्यां एतद्वपनमुदकं संख्य उल्लिख्य खादिरेण प्रैज्ञा स्तिनां स्फ्येन वा प्रा स्फ्ये
गग्रं उदक्संस्थाः स्थण्डिलपरिमाणास्तिस्रो रेखाः कृत्वा उद्धृत्यानामिकांगुष्ठाभ्यामपयोल्लिखिताभ्यो रेखाभ्यः पांशूनुद्धृत्य अद्भिर
भिषिच्य अग्निमुपसमाधाय अग्निं तस्मान्नलौकिकं वा अग्निमात्माभिमुखं स्थापयित्वा दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मासनमास्तीर्य होतुर्दक्षिण
बाहुदिशि पश्चादपरादुमनपं ब्रह्मणा आसनं प्रागग्रैः कुशैरास्तीर्य तत्र ब्रह्माणं तेन वृत्तं उपवेश्य प्रणीयं चतुरंगुलविस्तारं वर्तुलं भि
गुलगंभीरं पात्रं सव्यहस्तेन दक्षिणहस्तेऽधः तत्पात्रस्योदकेन पूरयित्वा परिस्तीर्य बर्हिः मुष्टिमादाय प्रागग्रैर्बर्हिभिः ईशानान्त सौम्यां
तमग्नेः परिस्तरणं कृत्वा अर्थवदासाद्य पावद्भिः पसथैरर्थः प्रयोजनं तावतो यथावत् पर्यांत दग्ग्रान् अग्नेरुत्तरतः प्रणीतापर्यंत
मासाद्य तद्यथा। पवित्रच्छेदनार्थं दर्भास्त्रयः पवित्रार्थं साग्रं कुशपत्रद्वयं प्रोक्षणीपात्रं द्वादशांगुलदीर्घं आज्यस्थाली तैजसी मृन्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पीवादारुमयांगुलवितता प्रादेशोन्नता तथा वर्तुलानीनातिवहन्मुखी समार्जनार्थं कुशास्त्रयः समिधस्तिस्रः पालाश्यः प्रादेशमात्राः स्रुवः खादिरो
११ हस्तमात्रोऽङ्गुष्ठमात्रखातः आसंगव्यं चर्वर्थं ब्रीहितंडुलाः षट्पंचाशदुत्तरमुष्टिशतद्वयपरिमितास्तंडुला घन्नपूर्णपात्रं दक्षिणा च
रोवा वरस्त्रिहायणी गौः पथ्यास्मा जि हिरण्यं वा पवित्रे कृत्वा त्रिभिः कुशैः प्रादेशमात्रे कुशपवित्रे छित्वा प्रोक्षणीसंस्कारः प्रोक्षणीपात्रं प्रणी
तास्तन्ति धौ निधाय तत्र पात्रांतरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षण्यां निधाय दक्षिणहस्तेन प्रोक्षणीपा
त्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकं सव्येनाराप्य अर्थवत्प्रोक्षणार्थं वंति प्रयोजनवंति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यंतानि प्रोक्षणपि
वासादनक्रमेणैकैकशः प्रोक्ष प्रावर्तितक्रमानुरोधात्। निरुक्ताज्यमासादितमाज्यमाज्यस्थाल्यां प्रक्षिप्य स्वासने निहितापां प्रक्षिप्य
चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य आसादितांस्तंडुलांस्त्र प्रक्षिप्याधिश्रपतं वें बलाधिश्रयेत नद्युदंतः स्वपंचरुमेवं युगपत्स्नावा
वोप्पर्यग्निकुर्यात् ज्वलदुल्मुकं प्रदक्षिणमाज्यचर्वोः समंताद्भ्रामयेत्। स्रुवं प्रतप्य दक्षिणहस्तेन स्रुवमादाय प्रांचमधोमुखं अग्नौ
तापयित्वा संमृज्य सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणहस्तेन संमार्जनकुशानामग्रैर्मूलैर्वा सतो [illegible] ग्रैरंतरतो मूलपर्यंतं संशोध्य अग्नौ प्रत्त राम०
ापुदकेनाभ्युक्ष्य पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निदध्यात्। आज्यमुद्वास्योत्थाप्य चरोः पूर्वेणानीत्वा अग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा ११

आहुती। यथा मंत्रस्य। ॐ प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये। ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय इत्याज्यभागौ। यथा ॐ अग्नये स्वाहा
इदमग्नये ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय। महाव्याहृतयो भूरादित्रयः। यथा ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये इदं भूरिति
वा। ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे। इदं भुव इति वा। ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय इदं स्वरिति वा। सर्वप्रायश्चित्तं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकाः
पञ्चाहुतयः। यथा ॐ त्वं नो अग्ने। ॐ स त्वं नो अग्ने। ॐ अयाश्चाग्ने। ॐ ये ते शतं। ॐ उदुत्तममिति पञ्चभिर्मन्त्रैः वरुणादिदेवताकाः पञ्चा
हुतयः। प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताको होमः। यथा ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये। स्विष्टकृत्। स्विष्टकृद्धोमः। अग्नये
स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते। एतावित्यं एतदाधारादि स्विष्टकृदन्तं समानं सर्वत्र सर्वेषु विहितेषु होमेषु। स्विष्ट
कृद्धोमस्य हविर्विशेषेण कर्मविशेषे स्थानान्तरमाह प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरिति महाव्याहृ
तिभ्यः पूर्वं स्विष्टकृद्धोमो भवति यथाज्यादन्यच्चरुप्रभृति हविर्भवति केवलाज्यहोमे तु सर्वहुत [illegible] वे मे वृत्तीत्यर्थः।
अथ प्रसङ्गाद्धोमान्तरस्यापि विधिरुच्यते। तत्र देवीपुराणे। होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत्। अष्टाविंशतिरष्टौ
वा यथाशक्ति विधीयते। इयं च होमसंख्या शाखानुसारेण विकल्पिता द्रष्टव्या छन्दोगपरिशिष्टे। आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहो
तिषु विधीयते। मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः। अनादेशे अविधाने होमद्रव्यस्येति शेषः। मन्त्रस्य देवताया
श्च तथानादेशे त्वनुक्त्यते। मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिदेवताको महाव्याहृतिमन्त्रः स च समस्तव्याहृतित्रयात्मकः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कादशपत्रत्रुटिपत्रमिदं

१२ देवतायाश्चानादेशे प्रजापतिर्देवता इत्यर्थः। इति कल्पतरुकारादयः। तथा होमपात्रमनादेशे हव्याद्रव्ये
स्रुवः स्मृतः। पाणिनैव तत्र श्रुचाचात्र न हूयते। अनादेशे होमपात्रस्येति शेषः। इतरस्मिन् द्रवद्रव्ये
तद्धोमे। उद्धृत्येति समाख्याबलात् उद्धृत्य वैकल्पिकहोमनिरासार्थं स्रुचाचात्र न हूयत इत्युक्तं रत्नादि ये
वापात्राणां द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः इतो नो त्रयोदशपत्र त्रिरङ्कपृष्ठे मध्ये स्रुग्वा हृमा त्रीणाम
पाङ्कं

मुस्याप्याज्यपवित्रमेननीताज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वाज्यमग्नेः पश्चात्सादनीयमत्संस्थाज्यस्योत्तरतो निधाय एवं पवित्राभ्यामुत्पवनप्रत्स्योवेलो
मसत्स्य पर्यग्नि तन्निरसनं प्रोक्षणी स्व एवं तत्पवित्राभ्यामुत्पवपमनकुशानां प्रदक्षिणपाणिनागृहीत्वा सव्ये निधाय
उत्तिष्ठन्नग्नौ समिधस्तूष्णीं प्रक्षिप्य पर्युक्षणं प्रोक्षणीपुस्केन सव्येन वृत्तक गृहीतेन सपवित्रेण निमीशानादितः परिषिच्य जुहुया
तान्यावाहादीनिति शेषः। एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः। परिसमूहनादिपर्युक्षणपर्यन्तो विधिरेवं न मंत्रा यत्र कुत्र वितलौकिकेऽप्या
नैवाग्नौ होमस्तत्र वेदितव्यं तथा। अन्वारब्धश्राद्धे वास्य भागौ महत्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृत्त्वेतन्नित्यंस
इतो त्रुटिपत्रे पाङ्कं र्वत्रा अस्यार्थः। व्रतस्वस्तिशाबादत्वा होते विमा हुरसत्तके [illegible] ने स्वरः अलगावः सर्पः पशव्यः पुत्रो धन्यो यशस्यश्रापुष्य
श्रीपासनमरणापेहृत्वा वितानं साधयित्वा मे इष्टपशुमालभमनेसाडगौ वा शब्दाद्वपाडेः श्रपयित्वास्थालीपाकमवदानानि वरद्र
पवपामंत्रनित्यापवसांस्थालीके पामिश्रास्य वदानानिजुहोत्याग्नेयेरुद्रापशवीयपशुपतयेऽस्मापनत्रशनापोभवायमहा
देवाय ईशानायेति। वनस्पतिं स्विष्टकृतं वाशांतथापतेनैव गोपत्यो व्याख्यातः पापसेनातुल्तिहलः नसत्तु
त्सवपागो दक्षिणाग्र पथ्यवंषोत्सर्गे तेन व्याख्यातः कार्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वाश्वयुजस्य मध्ये ग्वास्तु समिद्धमग्निं
गो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पि॰त॰
१२

त्वाऽपरं संस्कृत्येह त्वमिति निति चरुं जुहोति प्रति मंत्रं। एषा गा अन्वेतु नः पूषा त्वत्सर्वतं पूषा वाजं सनोतु नः स्वाहेति। यो ऽस्य जुहो
ति। रुद्रं जपित्वैकवर्णो द्विवर्णो वा यो वा यूथं छादयति। यं वा यूथं छादयेद्रोहितो वैव स्यात्सर्वाङ्गो रूपतो मीवत्सापाः पयस्विमा
पुत्रोऽपत्यैव रूपस्विनमः सा जमले कृत्यपरो मुख्या श्वतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चालंकृत्य एनं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्च
रथ प्रियेण मानः समजन्तु यास्तु मगा नाघस्यो येतासमिधामदेमेति तेनयैवोत्सृजेरन्नभ्यस्तमभिमंत्र यते। मयोभूरित्यनुवाकशे
षेणास्तवींसां पयसि पायसं स्थूपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत्पशुमप्येके कुर्वन्ति तस्य शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः शूलगवस्ताव
त्। स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य आयुष्यश्चेति। तेन तस्य फलकरम्पर्थः। तत्र रुद्रदेवताकः पशुनालम्भः सर्वसांडश्छागः। गो
वा। शूलगव इत्येतच्छब्दात्प्रयोगमाह। रौद्रस्य पशोर्वपामवपयित्वा रुद्राय वपां जुहोति। अन्तरिक्षाय वसां ततः स्थालीपा
कमिश्रानि मांसावदानानि जुहोति। अग्नये रुद्राय पशुपतये उग्राय शर्वाय भवाय महादेवाय ईशानायेति वनस्पति
स्विष्टकृदन्ते दिग्व्याघारणं तेन शूलगवेन गोयज्ञो व्याख्यातः शूलगवस्यैव देवता भागो यज्ञो विशेषमाह। पायसेने एम॰
नि। तथा च पशुमांसस्थाने पायसं द्रष्टव्यं। समानं तद्धिरणानुगोः अर्थेति। वृषोत्सर्गो गोयज्ञो व्याख्यातः। तथा च वृषोत्सर्गो १२

इतो ऽप्रेसांकपत्रे पत्रपंक्तिमारभ्य पठनीयं

पत्त्र वरम्मारपोनवरुद्रादेवताः। पर्युग्वं हुमात्रीविन्नेपारजन्तुप्रहृं प्रेत्तपो। प्रगृह्य तेऽपरिगृह्यते। अस्मिन्नितिर्युस्त्यानग्रहोरंडः पु
वसुखो दर्भर्नुलोत्तेयः। प्रादेशाद्यामिधस्य प्रमाणं परिकीर्तितं। एवं विधाः स्युर्वेहसमिधः सर्वकर्मसु। समिधाद्युहोमेषु मन्त्रदे
वतवर्जिता। पुरस्ताद्योपनिषद्वरं धनार्थं समिद्भवेत्। नांगुष्ठादधिका ग्राह्या समित्सत्वला समाकवित्। न विपुत्तान्वक्वैव नसकीट
नपाटिता प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा नस्याद्विशाखिका नसपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता। विशाखिका विविधशाखायुक्ता निर्वी
र्येति सारहीने ति। प्रागग्राः समिधो देयाः पुष्पार्थेहि विर्जनता शांतपर्येषुसशल्का विपरीता जिघांसतः। विशीर्णा विरला ह्रस्वा
वासशुखिन्नाः कृशा दीर्घाः स्थूला द्वयोर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः। सशल्काः सत्वचः। समिद्धिकानेवुल्नपुराणेपलाशस्वस
न्यग्रोधप्लक्षवैकंकतोद्भवाः अश्वत्थोदुम्बरो बिल्वश्चन्दनः सरलस्तथा। शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः। अलक्ष्य न्यग्रोधो अ
श्वत्थसंपन्नो वरः। अश्वत्थस्य पुनरुत्पादि तारि सिक्तो पुनरश्वत्थोपादानं यत्तोऽप्युक्तं रश्मादेव पश्चत्वस्य संवंधार्थमित्यन्ये वैकं
कतः श्रुवीव त्तोऽस्य कश्चैरसपथ्यं शोभनमसिद्धः। अयमर्थः। नाप्रोक्षितमिंधनमग्नावादध्यात्। विलुधर्मे मंत्रेणोकानएनेन स्वाहा
तेन चित्तगः। स्वाहा वसानेजुरुपात्। ध्यापत्ते वे मंत्रदेवतां। छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः। पाणिपादो निर्धारयपर्व पत्रे सानि

पि॰त॰
१३

त्वेतस्रुवमात्रपरिकारेवेनतीर्थेनचहूयतेहविःस्वंगारिणिस्त्रिविचित्स्वपावके।योतर्विधिजुहोत्यग्नौम्यगारिणिचमानवः।मंस्त्रामिरामवातीन्व
द्विरुश्चेवजापते।तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धेकदाचन।आनोग्पमिघृतायु अग्निपमात्यंतिकीत्याञ्जुहुयुर्जुहुतेचैवयाणिस
र्पिस्फुरांगुभिः।नकुर्यादग्निधमनं तंकुर्यान्त्व्यजनादिभिः।मुखेनैवधमेदग्निंमुखाद्ध्येषव्यजापता।नाग्निंमुखेनेतिचल्लोकिकेयोजपं
तितन्तुहृष्यन्हेतुमिच्छता।अथवृषोत्सर्गप्रकृतिन्वेनस्थूलगवःसविह्नतिःप्रल्पपते।तत्रवृषसंरक्ष्यांदक्षिणातुवक्ष्यतेतेनथ
लगवपशुःपायुकत्वेनाग्नीषोमीयधर्मग्राहीगोयज्ञःनद्धर्मग्राहीवृषोत्सर्गः तेनस्मार्तोपिवृषोत्सर्गःश्रौतस्थूलगवप्रकृतिकगोय
ज्ञप्रकृतिकत्वात्।अग्नीषोमीयविधिग्राहीतिकर्कहनिहनो[illegible]पःकार्तिकादिपस्तुकालाःआज्यसंस्कृतेतिश्चेवंचाज्यसंस्काराधीना
सर्वाएवाहुतयः।किंतुसंस्कृतेत्यानंतर्याभिधानाराज्यसंस्कारानंतरमेवेहवनमाहिपर्युक्तुनयःततआश्रावणावाज्यभागौततःपायसा
हुतयोनव।ततःपूषागारतिमंत्रेणपौष्णोहोमः।अस्यतुअपूर्वत्वानुपदेशात्सिद्धस्यैवासादनं।पत्वग्निंपर्वनिर्लीपयोरसंअपपित्वा
पूषागारतिमंत्रेणपौष्णोहोमःविष्णुस्मृताउक्तं।तत्कृशरविषये।तस्यतत्स्वत्रकारत्वात्।ततःपायसचरुभ्यामुत्तरतोवदापततोधिकृ
तातत्संस्कृताज्य[illegible]साध्योव्याहृत्यादिःप्राजापत्यंतोमहोउत्तरतंत्रत्वात्।तत्रानीमेवाग्निविसर्जनात्।ततःपूर्णाहुतिःततेश्च

पूत्तद्रं व
द्॰ प्रपत्रा
रुद्र पव
बह्व पद्रि
पारस्कर
दिपाठ्य

एम॰
१३ १

अग्नि

न्य

र्हुहोमः अत्रेतथार्दर्थनात्ततोब्रह्मदक्षिणाब्रह्मोप्रजेभ्यत्रस्त्रेप्रथमतोब्रह्मचरणस्योक्तपात्सैवमप्यमतोदक्षिणाप्रावर्त्तकमानुबोधा
त्।सावपर्णपात्रेकांस्योवापर्णपात्रंवरोवेत्यत्राभिधानात्।ततोर्हंत्दक्षिणासाववस्त्रयुगसुवर्णकांस्यपात्राहोतुर्वस्त्रयुगंदद्यात्सुवर्णकांस्यमेव
वेति।विष्णुस्मृतेः।सावदक्षिणाद्यातीपकल्पेप्यन्वेति।सर्वशाखाप्रत्ययमेकंकर्मेतिन्यायात्।अतएवयजमानेहोतेतिपाश्चात्यमतम
पास्तंस्वपरदानवाधापतेः पूर्दस्यापिपजिमानोपदेशाच्च।नचब्राह्मणोयजमानेदक्षिणावाधएवतदितरेतुयजमानेदक्षिणेतिवाच्यं
होतुर्दक्षिणांदद्यादित्यत्रब्राह्मणास्ययजमानकर्तृत्वपरत्वेतिबीजसंकोचापत्तेः।अप्रधानेस्वामीफलयोगात्गुणेमतितिविधिःप
र्यत्वादितिपनिभाषाबलात्।यजमानएवहोतेतितत्त्वं।होमस्यगुणत्वात्।अथदक्षिणादानपर्यंतेतत्कर्मणात्कर्मसंपर्णासोरुद्रं
जपित्वोत्सृजेदग्निमितिसूत्रणाद्यजमानिकोरुद्राध्यायजपः।ततोविष्णुस्मृतौलोहकार्ष[illegible]दिनानिघ्याहोममभिधायअपस्कारमाढ्ये
देवस्मिन्पार्श्वेस्त्रिःशूलेन पत्न्यास्मिन्नूवक्रेणांकितंहिरण्यवर्णेतिचतसृभिःशन्नोदेवीतिवैमुपस्पृश्य।स्नानालंकृतामिश्वतस्रभि
र्वत्सतरीभिःसार्द्धमानीयरुद्रान्पुरुषसूक्तंकूष्मांडीश्चजपेत्।पितावत्सेतिमंत्रंवृषभस्यदक्षिणाकर्णेमुखंवृषोहिभगवान्धर्मश्च
तुष्पादःप्रकीर्तितः।एतंयुवानंपतिंवोददामितेनक्रीडंतीश्चरथप्रियेणमानःसाप्रजनुषासुभगारायस्पोषेणसमिषामदेमाव

द्रो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित॰ षं वत्सतरीपुत्रमेशानां वालयेद्दिशि। हेतुर्वस्त्रपुगांद्घ्राणसुवर्णाकांस्यमेव वा। अपस्कारस्मरान्नव्यं वेतनं मनसेप्सितं। पापसंवहुस
१३ र्पिष्ठं ब्राह्मणानां श्चैव भोजयेत्। उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिवत्यथ जलाशये। अग्रगेनोल्लिखते भूमिं पत्र कुत्र च स र्प्पितः। पितॄणांसा
न्नपानं ततत्प्रभूतमुपतिष्ठते। आदित्यपुराणे। पावंति पशुनो माणि वृषभे स्यमवं तिवै। गवांचैव तु गोमारिणि मुने पावंति वै ततः
। तावत्कोटि सहस्राणि तु द्रुलोके महीपते। यत् किंचित्तुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः। वृषभस्ते वहानेन पितरः स पितामहाः। आवर्तमाना
द्द्ष्टपं तेस्वर्गलोके न संशयः। जलेप्रविश्य लाङ्गूलं तोयं वोद्धरतेवृषः। दश वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्प्पिताः। कूलेसमुद्धृता भाववृद्ध्यो
तिष्ठति मृत्तिका मस्तको न्मम यैः शोले: पितरस्तेन तर्प्पिताः। गवां मध्ये परा चैव वृषभः क्रीडते तु यत्। असनौ ह्वसहस्त्राणि क्रीडते नि
त्यमेव च वान्तं गल मुष्यपापवर्जोयेषु क्रीडते तु सः। अप्सरोगणसंवेष्ट्य क्रीडते पितरस्तदा। सहस्ररत्नपात्रेण कनकेन पयाविधिः। तस्मि
न्नुपापितॄणां मसा वृषेण समोच्यते। एकस्मिन्निति। अंकनं तु स्फिग्देशे स्मिबौ ब लमिति वक्ष्यपद्धतौ लिखनान्। तत्रापि स्थलं दक्षि कुरग
णे च क्रं वामे तथा छंदोगपरिशिष्टे। ततो रूपेन गंधेन मानकोक र तीनयन्। वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलांकं समुल्लिखेत्। वृषा राम॰
ध सीति सव्ये च क्रांकमपि दर्शयेत्। तमेन पश्चात्पसास्य षेनावे च कारयेत्। वषाद्ध सिभातु नाद्युमंतं वाहवामहे। एवमंतस्य १३
२

द्दर्शां स्थलं तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चक्रं विनिर्दिष्टो दितिके चित्। एतादृशवाक्यालिखनस्यान्यत्रक्वचिदृष्टदर्शनात्। वह्वपद्धतौ परिलिखनं तस
न्मरमेव। अन्यैः सर्वैरनादरणात् किंतु वृषभो यं हनि हनम र्जिः वक्रस्थल धाविलात्। तदपि तद्दामभागे हनस्य हनि हनमूर्जेस्तथा
प्र सिद्धेः। तथा च दक्षिणे हस्ते च क्रं वामे स्थलमिति सिध्यति। यत्तु दक्षिणे हस्ते च क्रं वामस्मि च स्थलमिति केचिन्मेय्र लाश्चाहुस्तन्न। नहिपादेनास्व
धारणं युज्यते। यत्तु दक्षिणपार्श्वे च क्रेण तत्सजातीय वामपार्श्वे त्रिः शूलेन वृषांकनमिति मैथिलसंस्कृतं तदपि तत्सजातीयापेक्षया
दृत्स पर्कं कर्मधारपाद्दस्तद्धपमेवानतु तत्सजातीयस्व वामपार्श्वे। हिरण्ये ति ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो यास्विंद्रः। या अग्निं
षष्ठ्यर्पि गर्भं दधिरे सुवर्णास्तान आपः संस्योना भवंतु ॐ यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यं जनानां। या अग्निमित्यादि। ॐ यासां देवा दिवि
दाणपत्रैः कृण्वंति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवंति। या अग्निमित्यादि। ॐ शिवेन मा चक्षुषा पश्यता पः शिवया तन्वोप स्पृशत त्वचं मे घृतश्चुतः शुचयो
याः पावकास्तान आपः संस्योना भवंतु। ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवंतु पीतये। शंय्योरभिस्रवंतु नः। एवं सकलवत्सतरी समेतं स्नापितं वृष
मंत्राभिः सहितमलंकुर्य्यात्। स्नानालंकृतमित्यभिधानात्। अलंकरणं च लोहघंटादिभिः। घंटा हस्तो लोकतां स्थान् ध्वजैः सपटैः शुभैः इ
त्यादि पुराणात्। लोहनू पुनकनकपदिके अपि सर्वोपकरणोपेतं रतिब्रह्मपुराणात्। उपकरणमलंकरणं तच्च नूपुरकनकपट्टिकारूप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित॰ १५ मेवाप्यत्रतथादर्शनात्।ततःसावित्रींअघमर्षणसूक्तंचजप्यंततोमध्यान्हपुरुषसूक्तंकूष्मांडीश्चजपेत्।सावित्रींजपेत्तत्रयथाचैवाघमर्षण
मित्यादित्यपुराणात्।वत्सतरीभिश्चसहितमानीपदेऽस्मिन्पुरुषसूक्तंकूष्मांडीश्चजपेदितिविष्णूक्तेः।सावित्रींचसव्याहृतिंसप्र
णवद्रूपमध्यस्थाजप्याॐकारःपूर्वमुच्चार्योभूर्भुवःस्वस्ततःपरं।सावित्रीप्रणवश्चान्तेजप्येदेवमुदाहृतेतियाज्ञवल्क्योक्तेः।अघ
मर्षणसूक्तंचऋग्वेदोक्तमिहग्राह्यंसंध्यावंदनवत्नतुयजुर्वेदिकमपितैत्तिरिकंयाज्ञवल्क्योक्तत्वात्अतएवकूष्मांडसू
क्तंजेतरीपकूष्मांडोनयेगडूतितेभ्यांतोःसत्करवानान्याज्ञवल्क्योक्तीर्णत्वाद्वा।कूष्मांडसूक्तं।यदेवादेवहेडनमितिमाध्यंदिनपठितस्वैवः
यद्देवानित्वाग्निवापुरुषपदेवसाःऋग्मेणानुष्टुभःकूष्मांडीरितिमाध्यंदिनशाखीयसर्वानुक्रमणिकायांपठनवचनात्।ततःकर्णजपः
ततऋग्मेः।ततोवृषभंवत्सतरीपुच्छमैशान्यांवालयेत्।वृषंवत्सतरीपुच्छमैशान्यांवालयेत्तौशिशिरतिब्रह्मपुराणवचनात्।ततो
वत्सतरीसहितंवृषभमप्रजा।शिष्याचारात्।ततोमयोभूरित्यनुवाकशेषेणकाम्यापनोऽकरवभामिमंत्रणं।ततस्तर्पणं।तद्यथा।अथ
वैश्यांवृषोत्सर्गःकार्तिक्यांवाप्रयत्नतः।कृत्वापूर्वरेवमंत्रैर्भिवर्णौद्विजातिभिः।वृषभःकृष्णसारस्तुप्रतग्रस्तुत्रिहायनः।मनोज्ञोर राम॰
शनीयस्तुसर्वलक्षणसंयुतः।अथमिथेनुभिपुंजस्वतुर्भिरथवाक्रमात्।त्रिहायनीभिर्धन्याभिःस्वरूपाभिश्चशोभितः।सर्वोपक १५

३

रणोपेतःसर्वसंपत्करोमहान्।उत्सृष्टव्योविधानेनश्रुतिस्मृतिनिदर्शनात्।प्रागुक्तप्रवरोद्देशेमनोज्ञेनिर्जनेवने।तत्राघोनवतानुगौ
रंपानक्योकेनवितत्वृवित्।स्वधापितृभ्योमातृभ्योवंधुभ्यश्चापितृप्तये।मातृपक्षाश्चयेकेचित्येचान्येपितृपक्षजाः।गुरुश्वशुरबंधूनांये
कुलेषुसमुद्भवाः।येप्रेतभावमापन्नायेचान्येश्राद्धवर्जिताः।वृषोत्सर्गेणतेसर्वेलभंतांप्रीतिमुत्तमाम्।इत्यादिनेनमंत्रेणतिलान्तनपु
तेजलंपितृभ्यस्वसमासेनब्राह्मणेभ्यश्चदक्षिणां।ततःसमुदितास्तेनवृषभेनसमन्विताः।वनेषुगावःक्रीडंतिवृषोत्सर्गःप्रसिद्धिसुश्र
समन्नोवृषोत्सर्गेरात्रिविक्रोशिभिःपदैः।ब्राह्मणानांतुपत्क्षिप्तमपोत्सर्गंतुनिर्जने।तंकश्चित्स्योननयेत्नवभोक्तुंयथाकामं
वृषोत्सर्गादतेनान्यत्पुण्यमस्तिमहीतले।एवंचस्वधापितृभ्यःइतिपितृनीत्सापवतिलजलपुतांजलित्रयेणतर्पणं।अथचगो
पुच्छानुप्रवेशाचारःप्रमाणां।ततःकर्मकारयितदभिमतवेतनदानंब्राह्मणानुद्दिश्यपक्कविधिरित्यादिवक्तव्यं।ततोवहुसर्पिष्कं दि
पायसभोजनंब्राह्मणेभ्योदेयं।दद्यादग्निभोजयेच्चब्राह्मणान्वैयथाविधीत्यादित्यपुराणात्।पायसंवहुसर्पिष्कंब्राह्मणांश्चैव
भोजयेत्।अथमिष्टैर्दूतुभिरितिशंस्ववधेनुपदंवत्सतरीपरमेवात्रिहायनीभिरुपसंहारात्।वृषोपित्रिहायनएव।प्रत्यग्रःत्रिहा
यनइत्येतद्वचनात्वत्सतरीणांचवतुष्टयमष्टलंवाविकल्पेनग्राह्यंसचविकल्पःशक्त्यपेक्षयाव्यवस्थितःप्रतिपदादिपंचम्यादिक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित०
१५

त्यवत् विषमशिष्टत्वात् । तन्नापार्वणेतोहिनिमित्तेन फलासंभवात्स्तु तथाप्यत्र तु काम्यतयापोडशिग्रहणवन् फलभूमेति कार्त्तिके वृषो
त्सर्गे एतत्र परानं प्राकृत । कार्त्तिक्यां मुच्यते परस्तु रेवत्या रूपान्नं सं शपर्स्मादित्यपुराणात् । तत्र तत्रो गवि ध्यर्थे वा देके वा कामतया सफल
त्वेनोपस्थितत्वात् । सास्त्राव लीहत्वान्त रेवत्यां पुत्र परानं कार्त्तिके वृषोत्सर्ग एव । कार्त्तिकीमुपक्रम्यैवाम्नानात् । एकादश्यां हीयव
षोत्सर्गे दंपति पूजनवत् दंपति पूजनं तु तत्र प्रधानमिति विशेषः । अशोवा तक्षितीपे ही पत्रमात् । रेवत्या एतत्परानं प्रसवर
णाद्यागव्य वधाने न कार्यं । आनंतर्यं वा विनाक्षा प्रमये ननर्थे वीपस्थितेः अत एव आश्विने ग्रहणहोत्वात्स वनीयपत्रपशुमु
पाकरोतीति । सह पशूनालभत इति तत्रैव अवणात्वानीषोमीयस्य वनीयानुबंधानीयपश्वनां सहालंभे प्राप्ते परिभावपा
पठितानां सहालंभः त्रिपरितत्र दाश्विनग्रहस्य वनीयपशूपाकरणयोना नंतर्यभंगः स्यात् यावत्त्रोभयानुवेधा दाश्विनग्रह
ता: २ स्तनः सवनीयपशूपाकरणांतस्यानिकर्मानुबंधपश्वोपाकरणांततः शेषाग्निषोमीयपशूपाकरणमिति सिद्धांतः तस्मादासुर
पिकश्राद्धानंतरमेवाप्परानमिति सिद्धं । तत्र श्राद्धानंतरं तत्परान्नमिति । फलजामिजीति निरार्थं वा राहितिवाच्यम् अपर्पादेत्वेस राम०
एपरानत् वृषोत्सर्गकर्मांगत्वात् श्राद्धस्य वृषोत्सर्गोत्तरंगत्वेन तत्रैव भिन्नत्वात् एवं वापरानस्य वृषोत्सर्गे नैरंतर्ये नैव प्राप्तत्वात् १५

वृषोत्सर्गे ... प्रतीते ... दीनरं

न निरार्थं वा दर्शो निरवकाशत्वादिति अपंचकार्तिक्या वृषोत्सर्गः प्रथमादीपकार्तिक्यां शेन कार्य्यः । वृषोत्सर्गस्याभ्युदयिकांगकं काम्यकर्म
त्वात् । नान्दीश्राद्धकर्मणा प्रथमा देहे निषेधात् । तथैव काम्यंपकर्म वत् स नात्र प्रमादन्ते इति वचनात् । अपत्र कार्त्तिक्यां वृषोत्सर्गे प्रधा
न संकल्पस्तेन विना प्रधानानुपपत्तेः तत्र च कामनाविषयीभूतं फलं तच्चाधिकारविशेषणं । काम्ये फले कामिन एवाधिकारात् न
स चाधिकार प्राप्तमतत्पश्चाद्योजस्तत्र कं फलकामो धिकारी । एवं शाखोक्तफलकामप्राप्त्येवाधिकार प्राप्नोति फलानां विकल्पेन कर्मणोन्व
यः । अंगानां तत्तत्फलानां तु कमुख्यपेन एकस्यैव कर्मणो बहुषु शाखासु आम्नातस्य प्रत्यभिज्ञानबलादेकत्वे सिद्धे तत्तत्प्रदेशोत
नदंगानामाकांक्षावलान्वयेऽङ्गानां समुच्चयः श्राद्धवत् । तथा च वचनात् सत्रोक्तानि अंगानि समुच्चीयंते श्राद्धवत् फलानि तु विक
६ ल्प्यंते तत्र देवतास्यमनुष्ठानक्रमः । आदौ प्रधान संकल्पः तत्वात् ततो मंत्र एजां संकल्प विक्रांतं न आभ्युदयिकश्राद्धं संकल्प
र्त्तविधाय ततो वैश्वदेव बलि कर्माधिकारी यजमानस्तदानीं फलत्वात् कार्त्तिक्यां वेतरा एतत्र प्रतिप्रसंगत्वात् ब्रह्माणं ततो होता
रं वृत्वा ततः प्रागुदक्प्रवणे देशे अग्निस्थापनादि चरुहोमान्तकर्मणि कृते यजमानो ब्रह्मणोपर्सं पात्रं होत्रे वृषभंपुंगसुवर्णं
स्थापितदक्षिणां दत्वोत्सृजन् जपित्वा अपस्कार माहृत्यां कृतप्रेषं कृत्वा दक्षिणां वा महत्तपो पर्याक्रमं च क्रमेण रूल्लेनव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित्र॰ षमंकपित्वा पंवहत्वोमंत्रेणाकुशोकेनास्पुस्पलोरुहंठादिभिः पंवतव वालंकृत्य गायत्रीमघमर्षणं पुरुषसूक्तं कूष्मांडीश्च जपित्वा मंत्रद्वयं
१६ वृषभस्य कर्णेजपित्वा कुशत्रपतिलजलान्यादाय संकल्पमुल्लिख्य एतंयुवानं पतिं वो ददानीतिमिं वात्सान्वो वर्णा वृषभमुत्सृजेत्
अनयैवोत्सृजेदिन्निति पारस्करवचनात् लिपास्तेनाधिकारः। उत्सर्गकरणीभूतापामधि ददानीति उत्तमपुरुषश्रुतेः। तस्य पातृमा
नत्वसिद्धावनविच्छिपांतद्व्याधेनपजमानत्ववाधात् ततो वृषभं वत्सतरीयुक्तं मैशान्यां चालयेत्। ततो मयोभूरिति अनुवाकशेषेणाभि
मंत्रयेत्। ततः स्वधापितृभ्यस्मादिपवतिलपुतं जलं त्रयेणपितृतीर्थेन तर्पणं कुर्यात्। ततः कर्मकारमाक्रपतदभिमतं वेतनं दद्या
त्। ॐ यत्किंचिद्विजनेमयोत्सृष्टं तस्मोनतंयेन वाह्यं नतत्तीरं पातव्यं केनवित् क्वचित्। इतिदानब्राह्मणानुद्दिश्य वदेत्। बहु
सर्पिष्कं पायसं ब्राह्मणान्भोजयेत्। ततो हेमशृंगी रूप्यखुरां मुक्तालांगूलभूषितां कांस्योपदोहां वस्त्रयुगच्छन्नां सवत्सां कपिलां
दद्यात्। ततः स्नात्वा हस्तेन जलं गृहीत्वा गंगादितीर्थं जलत्वेन ध्यात्वा तेनात्मानमभिषिच्याहतेवाससी परिदध्यादिति। पद्मपुराण
मविघत्वेनातधिकारोमाभूदिति तदधिकारसिद्धये हेत्वस्मेनाप्यंमजन्मदृष्टुक्तं तथा चास्य जन्मपदेनाविधपरत्वपाप्याश्रुद्रसं राम॰
ग्रहः। अविधत्वं च स्त्रीशूद्राणामिव ब्रह्मीणामपीति तासामप्यधिकारोऽनेन बोध्यते। सामान्यकल्पनापात्तावचानुग्रहात्। तंडुलाहरण १६

वदिति तन्न नहि दृष्टांतमात्रवलेन लक्षणा कल्प्यते अतिप्रसंगात्। किंवात्र हविषस्य निरस्तं हविस्त्वं यमाग्नश्चुदिपास्तत्रैधानं तंडुला
न् विभजेदिति श्रुतावपि देवतातो हविर्विभजेदिति सामान्यप्रवणाद्युक्तातंडुलपदस्य हविःसामान्यपरता। एवं प्रजाकामाग
वामपन समभ्युपेयुरिति श्रुतम् तस्य वाहगणत्वादृशाहविकृतित्वेन तत्र दुग्रहणपरत्वेनस्य विवक्षाया मनिर्णीताच्च परणान्यदृ
णानस्यादिति तदविवक्षा पक्षाप्रायणीयोदनीयावच्छिन्नस्यापागपरवाच्यकर्मकत्वा पर एवाहः पदं अन्यथा षडहादि
ष्वपि प्रायणीयोदयनीयपरत्वाप्यतानस्यादिति अत्र तु न तद्वत्किंचिन्निदर्शयं तत्तोपेतां जन्मपदमविधपरं क
ल्प्येत तस्मादुत्सर्गकरणीभूतापामधिउत्तमपुरुषत्वेन याजमानत्वोसिद्धया मनविच्छिपांनाधिकारः। स्वर्गकामत्वाविशे
षेपि याग्यां तरे स्त्रीशूद्रवत्। यद्यप्यस्य तु हस्तेनाप्यं स्पजन्मनष्टत्युष्विशेषोपदेशात्तुपपत्याधिकारेसिद्धेहस्तेन वषेणाश्च
ॐ पितृणां तत्स्वर्गकामो वृषोत्सर्गं कुर्यादिति विधावाप्तिवत्सकामिनोवृषोत्सर्गपार्श्वविषयकं मम दकार्यमिति कार्यताज्ञा
नेप्रवर्तकेसिद्धे कामिनामम दकार्यमितिप्रवर्तकं तानपेक्षामि सूत्र निपोगविषयीभूतत्वात् पापामेव संभवतीतिति पमत
प्रादुस्यापि सर्वांगसंपन्न वृषोत्सर्गाधिकारे सिद्धे ब्राह्मणवत् स्त्रशूद्रयोरपि सर्वमंत्रसंपन्नवृषोत्सर्गं कुर्यादिति सिद्धम्। न चैवं प्राङ्वपि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नैसाम त्रैपरदक्षिण इति परे नाम वि तारती
पं० कं० ... नसूत्र ... एवमेव हरिहरवासुदेव

पित० १७ मरुस्थां संगीभूतसर्वमंत्राधिकारः स्यात् प्रधानादिर्वैरवत्ला इति वाच्यम्। तत्र सर्वमंत्रवर्जितमिति विशेषोपदेशादिति। परिस्त
रणं चैशानीतः सौम्यांतं कर्त्तव्यं। अथ वर्द्धमहामहः श्रीवर्द्धमानलिखिता नादेति। हेमेनतुपादहस्तर्वसंज्ञो ... का षष्ठी च अशनिरिति
। तद्वत्संसूय ... सप्तकांडे उपासनं त्राता ... तथाहि। तमब्रवीद्रुद्रोसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोदग्निस्तद्रूपमभवदग्निर्वै रुद्रो यद
रोदीत् तस्माद्रुद्रः। सोब्रवीज्ज्यायान्वा अतोस्मि धेह्येव मे नामेति। तमब्रवीत्सर्वोसीति। सकलपर्यायश्चापस्वर्ग ... तेन संस्थादि रेवाप
नु। अहो प्राणो शार्वम् तत्स्तथामीनिति तदि तान्वेति ... तपयोक्त स्ये वनाम तेर्व नैस हरिहरवासुदेवादिभिः रूपं ग्रहात्। किंच ताल
व्यादिः त्रितिमूर्ति ... आपं वै सर्वो जलमूर्तिः तथैव शतपथान्। तद्यदस्य तन्नामाकरोदापस्तद्रूपमभवन्नापो वै सर्वोऽद्भ्यो हीदं स
र्वं जायते। सोब्रवीज्ज्यायान्वा अतोस्मि धेह्येव मे नामेति। तमब्रवीत्पशुपतिरसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोदोषधयस्तद्रूपमभवन्नोष
धयो वै पशुपतिस्तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्तेऽथ पतीयन्ति। सोब्रवीज्ज्यायान्वा अतोस्मि धेह्येव मे नामेति। तमब्रवीदुग्रोसीति। त
द्यदस्य तन्नामाकरोद्वायुस्तद्रूपमभवद्वायुर्वा उग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः। सोब्रवीज्ज्यायान्वा अतोस्मि धेह्येव मे नामेति रुम० १७
। तमब्रवीदशनिरसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूपमभवद्विद्युद्वा अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदित्याहुः। सोब्रवीज्ज्या

पान्वा अतोस्मि धेह्येव मे नामेति। तमब्रवीद्भवोसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोत्पर्जन्यस्तद्रूपमभवत्पर्जन्यो वै भवः पर्जन्याद्धीदं सर्वं भवति। सोब्रवीज्ज्याया
न्वा अतोस्मि धेह्येव मे नामेति। तमब्रवीन्महादेवोसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोच्चन्द्रमास्तद्रूपमभवत्प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्वै महादेवः
सोब्रवीज्ज्यायान्वा अतोस्मि धेह्येव मे नामेति। तमब्रवीदीशानोसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोदादित्यस्तद्रूपमभवदादित्यो वा ईशान हा
आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे। सोब्रवीदेतावान्वा अस्मि मा मेतः परो नाम धा इति। अथ वृषभपरीक्षा। तत्र मत्स्यपुराणे मनुरुवाच। भग
वन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य लक्षणं। वृषोत्सर्गविधिं चैव तथा पुण्यफलं महत्। मत्स्य उवाच। धेनुमादौ परीक्षेत सुशीलां लक्षणान्वि
तां। आरोग्यां गामपीडितां जीववत्सामरोगिणीं स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धवक्त्रां तथैव च। मनोहरां लक्षितैर्मांसं सुप्रमाणामनुद्धतां। आवर्तैर्द
क्षिणावर्तैर्युक्तां दक्षिणां तस्य या। वामा वा तैः ... वामनतश्चाविस्तीर्णजघनां तथा मृदुसंहननां तनुरोमपीनरक्तजिह्वां तथा च या। अश्यामरीवाभिः
तारक्तजिह्वा तथा च या। अनश्राविलनेत्रा च शफैरविरलैर्दृढैः। वैदूर्यमधुवर्णाभ्यां जलबुद्बुदसन्निभैः। रक्तस्निग्धैस्तु नयनैर्नैः स्व
कलीतकैः। अथ धेनुर्दशनामभवेद्या वनात्तु कालैरवं करं कुन्तीश्चोभीव वसुधाधिपाभवन्नामानि धेनूनां राजपतिविवक्षया। कर्णौ
नेत्रे ललाटं वपं च भास्करं नन्दना सर्पिमानि शस्पं तिर्यक् सास्नावसास्थिनीवन्वा रक्ष्यन्ते नाराजन् ... ममध्ये मनीषिभिः। शिरोग्रीवा पुनर्मे ने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित्र० भूमिपालस्य तादृशानस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणान्वितं । उन्नतस्कंधककुदमृजुलांगूलभूषितं महाकटितटस्कंधं वैडूर्यम
१८ णिलोचनं । प्रवालगर्भशृंगाग्रं सुदीर्घमृजुवालधिं तथाष्टादशसंख्यैस्तु तीक्ष्णाग्रैर्दशनैः शुभैः । मल्लिकाक्षश्च मोक्तव्यो
गृहे पिधनधान्यदः । स्वस्तिकाकारशृंगाश्च मेघौघसदृशस्वना । महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमातंगगामिनः । महोरस्का म
होत्साहा महाबलपराक्रमाः । शिरः कर्णौ ललाटं च वालधिश्चरणानि च नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यंते वंद्ववर्णिषु श्वेतान्ये
तानि शस्यंते कृष्णस्य तु विशेषतः । भूमौ कर्षति लांगूलं प्रलंबस्थूलवालधिः । पुरस्तादुन्नतो नीलः एष तु च प्रशस्य
ते शक्रध्वजपताकाभो येषां मूर्द्धि विराजते । अनड्वाहस्तु ते धन्या विज्ञेया वैपावहाः । प्रदक्षिणानि वर्त्तानि सर्वे पि विनिव उ
र्त्तिताः समुन्नतशिरोग्रीवा धन्यास्ते यूथवर्द्धना । रक्तशृंगाग्रनयनो श्वेतवर्णो भवेद्यदि शृंगैः प्रवालसदृशैर्नास्ति
धन्यतरस्ततः । वर्णेनैकेन कपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते । श्वेतो रक्तश्च गौरश्च कृष्णः पाटल एव वा एषु वर्णो महा
स्कंधः स्वल्परोमा च यो भवेत् । रक्तांतः कपिलो यश्च रक्तशृंगस्तलो भवेत् प्रेततोरः कृष्ण एषो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते क्षत्रि राम०
यस्यैव तवर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते । कांचनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यंत्यजन्मनः । यस्य प्राणपते शृंगेसु मुखाभिमुखे १८

तथा । सर्वेषामेव वर्णानां सर्वसर्वार्थसाधकः । मार्जारवर्णः कपिलो धन्यः कपिलपिंगलः । श्वेतो मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षणः । करटः
पिंगलश्चैव श्वेतपादस्तथैव वा । सर्वपादसितोपश्चाद्धि पादश्वेतरो वचा । कपिंजलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिसन्निभः । आकर्णमूलाच्छ्वेतं तु
मुखं यस्य प्रकाशते । नंदीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः । श्वेतं च जठरं यस्य भवेत्पृष्ठं च गोपतेः । वृषभः स समुद्राख्यः सततं कु
लवर्द्धनः । मल्लिकापुष्पचित्रस्तु धन्यो भवति पुंगवः । कमलैर्मंडलैश्चापि वृषो भवति भाग्यतः । अतसीपुष्पवर्णस्तु तथा धन्यत
रस्ततः । एते धन्यास्तथा धन्यान्कीर्तयिष्यामि तेन्नृप । कृष्णताम्रौष्ठरंतालु शृंगशफाश्वपोऽव्यक्तवर्णा ह्रस्वाश्च । व्याघ्रचर्म
निभाश्च ये । ध्वांक्षगृध्रसवर्णाश्च तथा मूषकसन्निभाः । कुंठाः काणाश्च खंजाश्च केकराक्षास्तथैव च विषमश्वेतपादाश्च उद्भ्रां
तनयनास्तथा । नैते वृषा विमोक्तव्या न च धार्याः तथा गृहे । मोक्तव्यानां च धार्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्षणं । स्वस्तिकाकारशृंगाश्च
मेघौघसदृशस्वनाः । महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमातंगगामिनः । महोरस्का महोच्छ्रायाः महाबलपराक्रमाः । शिरः कर्णौ ललाटं च
वालधिश्चरणानि च । नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यंते वंद्ववर्तिषु श्वेतान्येतानि शस्यंते कृष्णस्य तु विशेषतः । एते धार्याः प्रयत्नेन
मोक्तव्याः प्रदिवा वृषाः । धारिता परिवामुक्ता धन्या धाम समाकुलाः । चरणानि च मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः । लाक्षारससवर्णश्च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित्र० तं नीलमिति निर्दिशेत्। वृषः स एव मोक्तव्यो नैव धार्यो गृहे भवेत्। तदर्थमेव चरति लोके [illegible]या पुराणी। गौरी वा पुद्गदेहे तस्यां नीलं वा वृषमुत्स
१९ जेत्। एवं वृषं लक्षणसन्निपुक्तं गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन्। मुक्त्वा न शोचेन्मरणं महत्मा मोक्षो मतिं वाहमतो निधास्ये। तद्रूपं संक्षेपः श्रु
यतां शुभलक्षणं। अव्यंगाश्च परिक्लिष्टा जीववत्सा अरोगिणी स्निग्धवर्णा स्निग्धखुरा स्निग्धवक्त्रा मनोहराकृतिः सौम्या सुप्रमाणा।
अनुद्धता रक्तिणा भागे रक्तिणा वर्जिता वामभागे वामावर्तैर्युक्ता मदुसंहततास्रो ग्रीवश्यामरीर्वा स्फुरितस्क[illegible] जिह्वाग्र नम्रा विमलनेत्रा अ
विलेरहृष्टशफा वैदूर्यमधुवर्णनेत्रा तान्रका। जलबुद्बुदनिभैः रक्तस्निग्धैः स्तनपतेपसा तादृशी रक्त[illegible] कतीलिका। अथ पुण्याहदुद्शारंना
अस्यवतालुका। उरःप्रदेशे शिरः ककुत्तिदपंक्तो गीवबउ[illegible] पिपसाउन्नतानि। कर्णौ नेत्रे ललाटं च पंचतथा पुच्छं सास्ना शब्दस्थिनी
।वत्वारस्तनाशिरोग्रीवा दश समापतान एतादृश्याधेनोः पुत्रः उन्नतस्कंधककुत्। ऋजुलांगूलः। महाकटितटः महोरस्के वैदू
र्यसदृशाक्षोवनः प्रदीपवालधिः नवाष्टदश संख्यैस्तीक्ष्णाग्रैर्दंतैर्युक्तः [illegible] स्वस्तिकांगः मेघौघसदृशरवः महाप्रमाणश्च
तमातंगगामी। महोक्षः महो[illegible]महापनाकः मः शिरः कर्णौ ललाटं वालधिः चरणानि नेत्रे पार्श्वे शुक्लः स्यात् स्मातिप्रशस्यते भूमि राम०
स्पर्शिलांगूलः पुनःसाउन्नतः पृष्ठो नीचः प्रशस्यते। शक्तिध्वजपताकाच्यतमलांछितशिराः प्रशस्यते। प्रदोक्षिणावृत्तिनिवर्तिनीस १९

भन्नतशिरोग्रीवः श्वेतवर्णस्तनूरक्तशृंगाग्रस्तनयनः [illegible]स नरः। तथा ब्राह्मणस्यताम्रकपिलः। तथा श्वेतैकवर्णः रक्तैकवर्णो यथाक्रमं
वर्णानां प्रशस्ताः एष एकवर्णः महास्कंधः सत्त्ववोमान्यता लक्षणः कपिलः रक्तस्थांपा श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठः एतादृशो ब्राह्मणस्य स्निग्धरक्तः
क्षत्रियस्य। कांचनाभो वैश्यस्य कृष्णः शूद्रस्य। यस्य तु प्रागापतेसु मुखाभिमुखे वा शृंगे स सर्ववर्णानां प्रशस्तः। कर्णोपरश्मास्वित्ता
रः। पादा मुखं पुच्छं च श्वेतानि। शनीरे तालाच्चारस्तवर्णोऽमलिन गृहे न धार्यः किं तु मोक्तव्य एव। अत्र सैः सर्वो मोक्षः फलं [illegible]वोप
क्रम्य पुर्वं वृषं लक्षणसंप्रयुक्तमिति मत्स्यपुराणाभिधानात्। अन्यस्य तु उक्तलक्षणस्य वृषभस्योत्सर्गो वृषवत्सतरी रूपसंप
त्तेस्य बहुवर्षकोटिसहस्रावाच्छिन्नतुङ्लोकमहितत्वसहस्वरलपात्रकनकपात्रकरणकहविर्द्दानजन्मनत्नि समतत्वे
घोत्सर्गे रूपसंपत्तुर्भवति। पात्तु असक्षो वृषभो रेपेपः पिबति। अथ गोनसुवमुल्लिखति जले लांगूलमुत्क्षिपति गोभिः सह क्रीड
ति तत्तत्काली नवहुतरफलं वृषोत्सर्गे संलिखितं ततः पुत्रं तानि पावरणो पाधिकं हि तत्फलं। तस्करणोत्सर्वं वृथेवा संभवा
त्। तत्फलस्य नित्यसंशयान्न तत्फलकामस्याधिकारं विश्वजिन्मा पुसिद्धः स्वर्गो वा कार्तिक्यां रौवषोत्सर्गस्य फलं प्रकृतशावाम शा
वाशौचांते तत्परे शितकालाभावात् नवप्रयोगविधिरेव प्रापकाः तस्मर्पप[illegible]क्त्वाभावात्। श्राद्धे राप्य वस्तम्य त्सर्गो भवति। तस्य श्राद्धे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पि॰ रसमपकृतत्वात् श्राद्धप्रयोगांगत्वेनतु छत्रोपानहदानमावर्तंते। तदप्युक्तं श्राद्धशरीरभिन्नमतस्तस्मिन्नपत्ककृसतदैवप्रापकाभावा
२० त्। नचप्रयोगविधिःप्रापकः तस्यप्रापकत्वाभावात् विधिर्हिप्रापयति। नतुप्रयोगविधिरिति। नतुप्रेतषोडशीतावत्काम्याप्रेतत्ववि ३
मुक्तिरूपफलश्रुतेः। काम्याएवं सर्वांगसपत्नेनैवकर्मणाजन्यते। अपात्रेचकर्मणिवहूनरांगहानिस्तस्याप्रेतषोडशीसपात्रै
वकार्याएवमेवसोपानत्तिस्तन्नमपीमितिचेविन्न। अत्रोच्यते। सोपानत्कृतोहि प्रभाकरानुष्ठितासिद्धांतावष्टंभेनतिव ध्रुतंनामकिं
नुतन्मतंमुनिवचनविरुद्धं तथाएकाहेद्वादशाष्टवेतिनावन्मुनिवाक्यं नचतु दृशानां मासिकानां सपिंडीकरणस्यचसपा
त्रकत्वेसर्वथालवकृतेन। ह्येतावान्श्राद्धप्रयोगराशिःसपात्रकोरौद्रितासमाप्तिपर्यंतेनकेनापिकर्तुंशक्यते। तस्मान्नत्रापात्र
कत्वेसर्वत्रैवापात्रकतेवास्तु। ननुबाधश्राद्धेसपात्रकत्वमित्युक्तं जरनीपमापरति। अथप्रयोगः। अशौचांतदिनेचरमापां
प्रातःसंध्यायांमौशालेस्नानंकृत्वासपोरपैवेधंस्नानं ततःसंध्यावंदनं ततः पितामहादित्रपर्णं। ततः पंचदेवताएजनं
कृत्वाश्राद्धांतकर्मकृत्वाब्राह्मणोयजमानः प्रेतश्राद्धिनमिवात्मानेकादशब्राह्मणान्...कादिनापिभोजयेत्। पशुना रा॰
चेच्छ्राद्धंकुर्वीत ततःॐ पित्रैत्वांपूर्वप्रोक्तामीत्पपस्य नकुशात्रयोरके नपसुप्रीत्तयेत। अथाघश्राद्धप्रयोगः। श्राद्धे २०

ष्ठानेपोरेतिमतिलसिद्धार्थवद्धछागेजस्वलामघपस्त्रैरिणीपरएवोउपपतिकाकोलूकगर्भाघनवलोकितेसपिंडस्त्रिपापुरवेणवा
पाकेप्रारब्धेयजमानः सुचिःशुक्लं तद्दिनत्तालितद्विवासोवामहस्तधृतवकुतरकुशः दक्षिणानामिकाधृतकुशत्रयसुवर्णरज
तपवित्रोदघात्। तत्रक्रमः। ॐ सोपकरणशय्यायै नमः ॐ ब्राह्मणायनमः। इतिदेयब्राह्मणौ संपूज्यॐ इमांसोपकरणशय्यां दक्षिणनिव
द्विजकरेजलदानं ॐ दद्स्वेतितेनोक्तेकुशोदकेन शय्यामभिषिच्य कुशत्रयतिलानादाय ॐ अद्याशौचांतद्वितीयेहि अमुकगोत्रस्यपि
तुरमुकप्रेतस्यस्वर्गकामा इमांसोपकरणशय्यां विष्णुदैवतामगुकगोत्रायअमुकशर्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहं संप्रददे। इतिकुशत्रयतिल
जलेसंब्राह्मणस्यदक्षिणहस्तमध्येदघात् ॐ स्वस्तीतिप्रतिवचनं स्वर्गपरानंतरं तु प्राप्तिपरं नरेपांस्वर्गार्थं कृत्वेपोनरत्वात्।
द्धिन्नार्थं कृत्वेकाम्यकत्वात्स्वर्गप्राप्तिर्हि समवायफलं तत्रणात् साकाम्याविश्वजिन्यायेनाएएव सहितायः स्वर्गमात्रं स्पृशति। सस्या
त्स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशेषादिति। तत्राभिधानात्। ॐ अद्यकृते तत्सोपकरणशय्यादानप्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमग्निदैवतममुकगोत्रा
यामुकशर्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहं दक्षिणां संप्रददे। इतिद्विजकरेदघात्। ॐ स्वस्तीतिप्रतिवचनं। ततोदक्षिणहस्तेनब्राह्मणःशय्यां
स्पृशेत्। ततः ॐ फलवस्त्रसमन्वितकांचनपुरुषायनमः ॐ ब्राह्मणायनमः। इतिदेयब्राह्मणौपुष्पतंडुलाभ्यांसंपूज्य इमं फलव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित॰ २१ वस्त्रसमन्वितं कांचनपुरुषं ददानीति द्विजकरे जलदानं। ततः कांचनपुरुषं कृत्वोक्तेन प्रोक्षणं कुर्शदिकमादाय ॐ अद्याशौचांत द्वितीये
ह्नि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेतस्य स्वर्गकाम इमं फलवस्त्रसमन्वितकांचनपुरुषं विष्णुदैवतं अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्रा
ह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे। इति ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्तमध्ये दद्यात्। ॐ स्वस्तीति प्रतिवचनं। ॐ अद्य कृतैतत्फलवस्त्रसमन्वित
कांचनपुरुषदानप्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतं अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे। इति
द्विजकरे दद्यात्। ॐ स्वस्तीति प्रतिवचनं। ततः सदक्षिणहस्तेन ब्राह्मणः कांचनपुरुषं स्पृशेत्। पत्नीवर्षोत्सर्गकरणेप्येकादशा
हे दंपतिपूजनं तन्मंत्रप्रापकाभावात्। तद्विवर्षोत्सर्गस्यांगप्रधानत्वात् सर्वथा नैरंतर्येणैव कार्यं। आनंतर्यविधिबलात्स्र
नह्युव आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा सवनीयपशुमुपाकरोतीति श्रवणाद्द्वैककृता आश्विनग्रहणसवनीयपशूपाकरणयोर्नैरंतर्यबलात्सांगस्य
स्याग्नीषोमीयपशूपाकरणस्य सवनीयपशूपाकरणयोः क्रमस्य भंगोप्यंगीक्रियते इति। अथ दक्षिणहस्तात् कुशत्रयमपसा
र्य ॐ अद्याशौचांत द्वितीयेह्नि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेतस्य स्वर्गकामो द्विजदंपती अहं पूजयिष्ये एषोर्घः ॐ द्विजदंपति राम॰
भ्यां नमः। इदमनुलेपनं। ॐ द्विजदंपतिभ्यां नमः। एष धूपः एष दीपः ॐ द्विजदंपतिभ्यां नमः। एतानि तांबूलानि ॐ द्विजदंपतिभ्यां न २१

मः। एतानि नैवेद्यादीनि द्विजदंपतिभ्यां नमः। एतानि सिंदूरनानाभूषणवासांसि ॐ द्विजदंपतिभ्यां नमः। ततश्च द्विजदंपती प्रणमेत्। अलंकुर्वीत च। अद्या
शौचांत द्वितीयेह्नि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेतस्य प्रेतलोकविमुक्तिस्वर्गलोकप्राप्तिकामः सोपकरणवत्सतरीसहितं वृषोत्सर्गमहं क
रिष्ये। वत्सतरीचतुष्टयपक्षे अष्टपदस्थाने चतुष्पदं पठेत्। अत्र तु प्राप्तिपदं अहन्येकादशे प्राप्ते यस्य वोत्सृज्यते वृषः प्रेतलोकाद्विमुक्त
स्स स्वर्गलोकं समश्नुते इति प्रहस्तं तु रोधात्। ततश्च पुष्पादिकमादाय ॐ अद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेतस्य कर्तव्यवृषोत्सर्गांगभू
तहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणरूपब्रह्मकर्मकर्तुमेभिः पुष्पचंदनतांबूलहेमालंकरणवासोभिरमुकगोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मणं ब्रह्मत्वेन
त्वामहं वृणे। इति ब्राह्मणं वृणुयात्। ॐ वृतोस्मीति प्रतिवचनं। ॐ यथाविहितं कर्म कुर्विति यजमानेनोक्ते ॐ करवाणीति प्रतिवचनं। वृषोत्स
र्गांगभूतहोमकर्मकर्तुमेभिः पुष्पचंदनतांबूलहेमालंकरणवासोभिः होतृत्वेन त्वामहं वृणे। इति होतारं वृणुयात्। ॐ वृतोस्मी
ति प्रतिवचनं। ॐ यथाविहितं कर्म कुर्विति यजमानेनोक्ते ॐ करवाणीत्येन प्रतिवचनं। ततो होममंडपादैशान्यां प्रागुदक्प्रवणां देशं कु
शत्रयेण हस्तमात्रं उदक्संस्थं परिसमुह्य कुशानैशान्यां परिक्षिप्य गोमयोदकेनोपलिप्य स्फ्येन तदभावे स्रुवमूलेन हस्तमात्रमुदक्सं
स्थं त्रिरुल्लिख्य उल्लेखनक्रमेणानामिकांगुष्ठाभ्यां मित्तिकाम्यां पर्वाग्रमुदक्संस्थं रेखाभ्यो मध्ये मुद्धृत्य वारिणा तं देशमभ्युक्ष्य नवेन कांश्यपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पिन॰
२२

त्रेण तत्र प्रस्थसुखम् अग्निम् आरोप्याग्नेर्दक्षिणतः परिस्तरणाद् भूमिम् उपास्य तत्र यज्ञियवृक्षासनम् अनुदङ्मासनं दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशान् धृत्वा
ब्राह्मणं वर्हिर्हस्तं वृक्षे वरं प्र्यात्मदक्षिणम् आनीय उदङ्मुखं तस्मिन्नासने उपवेशयेत् । ततोऽग्नेरुत्तरतः स्तरणाद् भूमितो वर्हिः कुशत्रयं प्रागग्रं
उत्तराग्रं वा धृत्वा तदन्तराले मन्यावेजलदुग्धधारणपोग्यं पुरतः कृत्वा तत्रैव भागे द्वितीयम् अन्यस्मिन् जलं निधाय वर्हिषा घ्राणसम्मुखमल्लो
काधत्तकुशोपरि निरुध्यात् । ततो मुष्टिमात्रम् उपमूलस कृदन्नं वर्हिरासापवामहस्ते धृत्वा दक्षिणहस्तेनैशानीतः सौम्यान्तां पश्चदुत्त
रतः स्रुस्रुक्संस्यामिमाश्वत्थापनोजं तद्वेदिपरं ततस्तेस्त्वरं कारत्वात् । ततोऽग्नेरुत्तरतः प्रणीतापर्यन्तम् एवसादर्नं तथा पवि
त्रच्छेदनार्थं कुशत्रयं । पवित्रकरणार्थं साग्रं गर्भव्यतिरिक्तं कुशपत्रद्वयं प्रोक्षणी अपो धर्तुं समर्थं होमीयमाज्यधर्तुं ताम्रस्थालीं चरु
स्थालीं स्रुवसंमार्जनार्थं कुशपिंजूलपयमनार्थं वेणीरूपकुशत्रयं हीत प्रादेशमितपलाशसमिद्द्वयं स्रुवः आज्यं तण्डुलाश्च दुग्धं एव
मासाद्य उत्तरतः पोह्लंसिद्धमेव पिष्टमपं चरुं व्रस्त दक्षिणार्थं पूर्णपात्रं होतृदक्षिणार्थं वस्त्रयुगं सुवर्णं कांस्यम् उपकल्पयेत् । ततो
मोनीप्रासादितकुशपत्रद्वयं प्रादेशमात्रं संमाय पवित्रच्छेदनकुशैश्छिन्द्यात् करणीमन्तैश्छिन्नातानकुशानपास्य सपवित्रकरेण प्रणी राम॰
तोदकं त्रिः प्रोक्षणीपात्रे निधाय तदुत्तराग्रं प्रोक्षणीपात्रे निधाय तत्हस्ताभ्यां प्रांतयोर्धृत्वा तज्जलं त्रिरुत्पूय ताप्रेसुपलहरणं ततो २२
३

प

म्रपात्रं दक्षिणहस्तेनादाय वामहस्ते धृत्वा तले दक्षिणहस्तानामिकांगुष्ठाभ्यां धृत्वेन पवित्रेणानासामपां त्रिरुद्दिंगनं कृत्वा । ततः प्रणीताजलेन
पात्रस्या प्रोक्षणीरपो अभिषिच्य ताभिः प्रोक्षणपद्धिर्पथासादितवस्तुवा सारतन्नुमेण समुल्लिस्काशेनजलसहितं तत्पात्रं प्रणीताग्न्योरंतराले
निधाय आज्यस्थाल्याम् आज्यं निरूप्य चरुस्थाल्यां तण्डुलान् प्रक्षिप्य प्रणीतोदके नतां क्षिप्त्वा आलत्र प्रणीतोदकं दुग्धं वा प्रक्षिप्य स्वपं चरुं गृ
हीत्वा चाज्यं गोहपित्वा ब्रह्मदक्षिणतः सारं गणीकृसाग्निप्रदर्वेणानी परदक्षिणतः अग्राज्य उत्तरतः पापस्तंवरुं अरणार्थं पुग पदग्नौ निधाय ज्वलत्कुल्मुकं ह
विर्द्वयोरुपरि प्रदक्षिणं भ्रामयित्वाग्नौ प्रक्षिप्य दक्षिणहस्तेन स्रुवम् आदाय प्रागग्रमधोमुखं प्रतप्य उत्तानीकृत्य संमार्जनकुशैरन्तरतो मूलान्
तपर्यंतम् अथोमध्यतः मूले वार्षितो मूलाद् अग्रपर्यंतं स्रुवस्य संमार्जनं प्रणीताद्भिः अभ्युक्षणं पुनः प्रतपनं स्तनवर्हिषि स्वपुरतो मूलादप
मेतं स्रुवस्य संमार्जनं प्रणीताद्भिरभ्युक्षणं पुनः प्रतपनं स्तन वर्हिषि स्वपुरतो धारणं ततः पाके वर्त्नेस्वपमुद्वास्याज्यमग्नितस्त्वरोः पूर्वेणा
नीयाग्रतो निरुध्यात् अग्निपश्चिमेन चरुमानीयाज्यस्योत्तरतो निधाय स्वपुरतः स्रुवोत्तरे आज्यं तदुत्तरतश्चरुं निधाय प्रोक्षणीतः पवि
त्रे समानीयाज्ये प्रोक्षणीवदुत्पवनं ततः पवित्रे प्रोक्षणीपात्रे निधायाज्यमवेक्ष्य सत्यपद्रव्ये तन्निरस्य प्रोक्षणपुत्पवनं विधाय पासव
रोरुत्तरतः एवं सिद्धपिष्टं चरुं निधाय होमसमाप्तिपर्यंतम् उपयमनकुशैर्वामकरेउपग्रहं निधाय दक्षिणानामिकायां कुशत्रयं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित० घृत्वा प्रजापतिं चिंतयन्तूष्णिमेव प्रागग्रघृताक्तसमित्त्रयं वह्नौ जुहोतीति येत् । ततउपविश्य प्रोक्षणपात्रस्य दक्षिणतः सहविष्कमग्निं पर्युक्ष्य पवित्रे प्र
२३ णीतापात्रेति धाय प्रोक्षणीपात्रं स्वस्थाने निदध्यात् । ततो ब्रह्मणान्वारब्धो दक्षिणा । वाहुन्वारब्धो दक्षिणं जानु पातयित्वा संस्रवं वि
नैवाज्येन जुहुयात् । तद्यथा । यजमानस्तावद्धविर्भिर्यजते होता मंत्रं पठति । यजमानो हविस्त्यजति इदं न ममेति ततो होता हविः प्रक्षि
पति । अत्र वाक्यक्रमः । होत्रा मंत्र पाठेन हविर्भागिन्यां देवतायां प्रकाशितायां तद्देवमंत्रप्रकाशितस्वविशेषणाद्युपेतां तामुद्दिश्य यजमा
नो हविस्त्यजति इदं न ममेत्यादिना मानसव्यापारेण ततो होता मंत्रपाठांतेनुपदमेव स्वाहेति शब्देन प्रयोगेन सतावदग्नौ हविः प्रक्षिपति प्र
त्याहुत्येवं एतावन्ते व यागहोमौ भवतः । ततो प्रस्य शाखापारंदस्यैपे स्वादिकमपि व्याक्षिपते [illegible] सतथा व्यवहरति । अदृष्टार्थ स्वशा
खानुरोधात् । अत एव इदमग्नय इति त्यागः । इत्यादि पद्धतिलिखनेन नशाखानुरोधेनादृष्टार्थमित्यवगंतव्यं । अन्यथा च तद्विपि देवे
षु तादृशः त्यागः स्यात् सच नास्ति किंच यजमानिकत्यागेन मानसः । सच प्रत्याहुति मनसा साते न क्रियते एव । ऋत्विजस्तु त्यागे पागात्म
केनाधिकारः अयष्ट्रत्वात् हविषि स्वत्वाभावाच्च । यत्र तु यजमान एव होता तत्र मंत्रं स्वाहांतं पठित्वा इदं न ममेति मनसा त्यक्त्वा हविः प्रक्षि राम०
पति । शेषं दैवतनिर्णय उक्तमिति शेषः [illegible] तस्थियं प्रयोगः । इह रतिरिसारीनां चतुर्णां देवानां यथा य पोपजं विच्छंदसि अग्निर्देवतास्त्योम्न्याने वि २३
प

पित० नियोगः ओं इह रतिः स्वाहा इदमग्नये ओं इह रमध्वं स्वाहा इदमग्नये ओं इह धृतिः स्वाहा इदमग्नये ओं इह स्वधृतिः स्वाहा इदमग्नये ओं उपसृजन्धरुणं मा
२४ त्रे धरुणो मातरं धयन् स्वाहा इदमग्नये । ओं रायस्पोषमस्मासु दीधरत् स्वाहा इदमग्नये ततः संस्रवं प्रागग्रं अग्ने दक्षिणभागे मनसा ओं प्रजा
पतये स्वाहा इदं प्रजापतये । अग्नेरुत्तरभागे प्रागग्रं ओं इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय ततउत्तरपूर्वभागार्द्धे ओं अग्नये स्वाहा इदमग्नये । दक्षिणपूर्वा
र्द्धे ओं सोमाय स्वाहा इदं सोमाय इत्याघारावाज्यभागौ हुत्वा पापसंवरूपापमिद्धे मे ग्नौ सर्वत्र विनैव दक्षिणार्द्धौ वदानभृतेन पाय
सेन जुहुयात् । ओं अग्नये स्वाहा इदमग्नये । ओं रुद्राय स्वाहा इदं रुद्राय ओं सर्वाय स्वाहा इदं सर्वाय । ओं पशुपतये स्वाहा इदं पशुपतये ओं उ
ग्राय स्वाहा इदमुग्राय । ओं अशनये स्वाहा इदमशनये । ओं भवाय स्वाहा इदं भवाय । ओं महादेवाय स्वाहा इदं महादेवाय ओं ईशाना
य स्वाहा इदमीशानाय इति हुत्वा दक्षिणार्द्धौ वदानभृतेन पिष्टकेन जुहुयात् । पूषागा इति गोतम ऋषिर्गायत्री छंदः पूषा देवता पैष्टि
होमे विनियोगः ओं पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः पूषा वाजं सनोतु नः स्वाहा इदं पूष्णे । ततः पायसपिष्टकाभ्यामुत्तरार्द्धो वदानभृताभ्यां ओं राम०
अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते । ततो अग्नेर्मध्यभागे आज्येन भूरिति प्रजापतिऋषिर्गायत्री छंदो अग्निर्देवता व्याहृति होमे विनियोगः । २४
ओं भूः स्वाहा इदं भूः । भुव इति प्रजापतिऋषिरुष्णिक् छंदो वायुर्देवता व्याहृति होमे विनियोगः ओं भुवः स्वाहा इदं भुवः । स्वरिति प्रजापति
ति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पित०
२४
ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सविता देवता व्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ स्वः स्वाहा। इदं स्वः। त्वन्नो अग्न इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो ऽग्नीवरुणौ देवते आ
ज्यहोमे विनियोगः। ॐ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो ऽव यासिसीष्ठाः। यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्या
स्मत्स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्यां। स त्वन्नो अग्न इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो ऽग्नीवरुणौ देवते आज्यहोमे विनियोगः। ॐ स त्वन्नो
अग्ने ऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ। अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि स्वाहा। इदमग्नीवरुणा
भ्यां। अयाश्चाग्न इति प्रजापतिर्ऋषिः पंक्तिश्छन्दो ऽग्निर्देवता आज्यहोमे विनियोगः। अयाश्चाग्ने ऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया
असि। अया नो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषजं स्वाहा। इदमग्नये। ये ते शतमिति शुनःशेप ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो ऽग्नीवरुणौ देवते आ
ज्यहोमे विनियोगः। ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः। तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स
र्क्काः स्वाहा। इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः। उदुत्तममिति शुनःशेप ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणो देवता
आज्यहोमे विनियोगः। ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्या पि०
म स्वाहा। इदं वरुणाय। ॐ प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये मनसा। ततः संस्रवप्राशनं आचमनं पवित्राभ्यां शिरःप्रभृति संमार्जनं। २५

अत्रत्रुटितपत्रं
सुमित्रिया न इति यजुषं परमेष्ठी ऋषिरापो देवता मार्जने विनियोगः। ॐ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु इति मन्त्रेण। ततो दुर्मित्रिया इति
यजुषः परमेष्ठी ऋषिरापो देवता प्रणीतानिनयने विनियोगः। ॐ दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः इति मन्त्रेण प्रणी
तोदकमैशान्यां निक्षिपेत्। ततः फलपुष्पान्वितं मूर्धानन्दिव इति भरद्वाज ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वैश्वानरो देवता पूर्णाहो
मे विनियोगः। ॐ मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निं। कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः
स्वाहा। इति उत्थाय होता यजमानसहितः पूर्णाहुतिं कुर्यात्। ततः स्रुवं विशय नैरृत्यां क्रमेण बर्हिः स्थाप्याज्येनाभिघार्य देवा गातुविद
इति परमेष्ठी ऋषिर्यजुर्वेदो देवता बर्हिर्होमे विनियोगः। ॐ देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा
वाते धाः स्वाहा। इदमग्नये। इति बर्हिर्होमं कुर्यात्। ततो यजमानः कुशतिलजलान्यादाय। ॐ अद्य कर्त्तव्य वृषोत्सर्गाङ्गभूत होम क
र्मणि कृताकृतावेक्षणरूप ब्रह्मकर्मप्रतिष्ठार्थमिदं पूर्णपात्रं प्रजापतिदैवतं अमुकगोत्राय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय ब्रह्म
णे दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे इति दद्यात्। ॐ स्वस्तीति प्रतिवचनं। ब्रह्मपरितोषं च किंचिद्दद्यात्। ततो वत्सयुगसुवर्णकांस्यानुप
नीय कुशादिकं गृहीत्वा। ॐ अद्य वृषोत्सर्गाङ्गभूत यज्ञे तद्धोमकर्मप्रतिष्ठार्थमेतानि वत्सयुगसुवर्णकांस्यानि रूप्याणि वह्नि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पि॰ नि॰ द्रदेवतानि। अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय प्रहोत्रे दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे। इति दक्षिणां दद्यात्। ॐ स्वस्तीति प्रतिवचनं। ततो यजमा
२५ नो दक्षिणानामिकाधृतसुवर्णरजतकुशत्रयपवित्रो दर्भान् जपेत्। तद्यथा। रुद्राध्यायस्य प्रथमे षष्ठी ऋषिर्नमस्ते रुद्र इति गायत्री छंदो याते
पामिषुं शिवेन वचसेति तिसृणामनुष्टुप्छंदः सुमङ्गलो यः सौ यो सौ परितिसृणां पंक्तिछंदो नमोस्तु नीलग्रीवायेति नमस्ते स्तंनसप्तानाम
नुष्टुप्छंदो मानस्तोके इति द्विती यस्य कुत्स ऋषिर्जगतीछंदः एकादशरुद्रो देवता नमो हिरण्यबाहवे इत्यारभ्य निपञ्चऋषिर्वसु रुद्रो देवता नमो स्तिति
त्रीणि पञ्चऋषिर्वसुरुद्रदेवत्यानि जपे विनियोगः। ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इषवे नमः। बाहुभ्यामुत ते नमः। यातेरुद्र शिवातनूर
घोरापापकाशिनी। तयानस्तन्वा शंतमया गिरिशंताभिचाकशीहि। इत्यादि नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ये षामन्नमिषवः जेभ्यो द
श प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमो अस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जंभे
दध्म इति पर्यन्तं पठेत्। ततो वृषभं कंपयन् वृषभंकरं पात्रसवदक्षिणां पूर्वे त्रिसूत्रेण नवाम पश्चिमंवक्रेणावृषभं कंपेत्। ततः सर्ववर्णेनीम
अस्यैवं कुशोदकेन यजमानः प्रतिमंत्रांते स्नापयेत्। तत्र करणमंत्राः। १ हिरण्यवर्णा इति ऋक्चतुष्टयस्याग्निऋषिस्त्रिष्टुप्छंद आ राम॰
पो देवता स्नपने विनियोगः। ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः। या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तान आपः शं २५

गायत्री अघमर्षण ऋषिः स्याद् अघमर्षणाय अघ दृष्टि ... जातवेद ... देवता अश्वमेध
कर्म विनियोगः

यो नाभवंतु यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यंजनानां मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता न आपः शं स्योना भवंतु। शन्नो
देवीरिति सिंधुद्वीप ऋषिर्गायत्रीछंद आपो देवता स्नपने विनियोगः। शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवंतु पीतये शंयोरभिस्रवंतु
नः। ततो लोहनपुरबुद्धाकुनकृपद्भिकाभिर्वृषवत्सैरीश्वरं कुर्यात्। ततो गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिर्गायत्रीछंदः सविता देवता
जपे विनियोगः। ऋतमिति त्र्यवरस्याघमर्षण ऋषिरनुष्टुप्छंदो भावृत्तो देवता जपे विनियोगः। ॐ ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोध्यजायत। ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः। समुद्रादर्णवा
दधि संवत्सरो अजायत। अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी। सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्। दिवं च पृथिवी
चांतरिक्षमथो स्वः। पुनरपि रुद्राध्यायं पठेत्। ॐ सहस्रशीर्षेति षोडशर्चस्य पुरुषो नारायण ऋषिः पंच दशानुष्टुभो अंत्या त्रिष्टु
प् पुरुषो नारायणो देवता जपे विनियोगः। ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलं। पुरुष एवेद
सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं ... तेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः। इह इति पर्यन्तं पठेत्।
षोडशं। यदेवा देवहेडनमिति त्र्यृचस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छंदो अग्निर्वायुः सूर्यो देवता जपे विनियोगः। ॐ यदेवा देवहेडनं देवास
श्चकृमा वयं। अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुंचत्वंहसः। यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चकृमा वयं। वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुंचत्वं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऽंकुशः परिजाग्रघ्रि सम्प्रणाद्धि सिंचन्क्रमावयं। रूपोमातस्मादेन सो विश्वान्नुवन्त वृषभः॥३॥ ततो वृषस्य दक्षिणकर्णे जपेत्। पिता वत्सानामि
 ति प्रजापतिर्ऋषिः पंक्तिः छंदो वृषो देवता जपे विनियोगः। ॐ पिता वत्सानां पतिरघ्न्यानामथो पिता महतां गर्गराणां वत्सो जरायुः प्रति
धुक् पीयूष आमिक्षा घृतं तद्वस्य रेतः। ॐ वृषो हि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः। वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः॥ इति
मंत्रद्वयं॥ एतं युवानमिति पात्रत्यस्य ऋषिस्त्रिष्टुप् छंदो गावो देवता वृषोत्सर्गे विनियोगः। इति सत्वा कुशत्रयतिलजलान्यादाय ॐ अद्य
घाशौ वांतद्वितीये ऽमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणः प्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्तिस्वर्गलोकप्राप्तिकामो रुद्रदैवतं वृषमेनं युवानं
पतिं वो ददानि तेन क्रीडंतीश्चरथ प्रियेण। मा नः साप्तजनुषा सुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेमेति त्यजेत्॥ अगर्थस्य हे वत्स
तर्प्यो वो युष्माकमेनं पतिं ददामि ते युवानं तरुणं ददानि मजानि तेनैनेन वृषेण सह क्रीडंतीः खेलंत्यश्चरथ अमथा हे व
त्सतर्प्यो युष्माकमेनं पतिं रूपमपिमानः नो स्माकं। न तु स्मत्स्वत्वविषयाः किंतु मयात्यक्ताः। वयं वृषमस्म वत्सतरीं च त्यागेन
रायस्पोषेणाधनसमृद्ध्या साप्तजनुषा सप्तजन्मव्यापकेन दृषा श्रेष्ठेन च समस्मिमत्साः मदेम। सुभगालोकस्य प्रिया इति। गत
ऐशानीं पंचापिचाल्पेन एजपेत्। तत्क्रमः एषो घ ॐ वत्सतरीचतुष्टयसहितवृषाय नमः। इदमनुलेपनं वत्सतरीचतु

ष्टयसहितवृषाय नमः। पादिवत्सतर्प्यैवं तद्दातव्याप्रयोगः। ततः पुष्पैः एजपेत्। एतानि पुष्पाणि वत्सतरीचतुष्टयसहितवृषाय
नमः। ततः एवं धूपदीपएतानि नैवेद्यानि तांबूलानि वत्सतरीचतुष्टयसहितवृषाय नमः। इति दद्यात्। ततो वत्सतरीचतु
ष्टयं वृषमभिमंत्रयेत्। तद्यथा। मयोभूरित्यादियजुषां देवा ऋषयो वायुर्देवता स्वन्न इसस्य देवा ऋषयो नुष्टुप् छंदो अग्नि
र्देवता तत्वा यामीत्यस्याः शुनःशेप ऋषिः त्रिष्टुप् छंदो वरुणो देवता स्वर्णो घर्म इत्यादीनां पंचानां यजुषां देवा ऋषयो ग्निर्देवता
वत्सतरीमध्यस्य वृषाभिमंत्रणे विनियोगः। ॐ मयोभूरभिमावाहि स्वाहा। मारुतो सि मरुतां गणः शंभूर्मयोभूरभिमावाहि स्वाहा। व
स्यवस्थिद्ध्वस्वायं भर्मयो भूरभिमावाहि स्वाहा। पासि ऋग्निरूपेण वोऽदिवमातन्वंति रश्मिभिः। ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृ
धि। याबो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः। इंद्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते। अरूवत्रो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु
नस्कृधि। रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचं। तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः। अहेडमानो वरुणेह वोध्युरुशंस मा
न आयुः प्रमोषीः। स्वर्णो घर्मः स्वाहा। स्वर्णार्कः स्वाहा। स्वर्णः शुक्रः स्वाहा। स्वर्णो ज्योतिः स्वाहा। स्वर्णः सूर्यः स्वाहा। ६। ततः कृतापसव्यो दक्षिणामु
खो वामजानुनमपित्वा शुक्लवासाः दक्षिणाग्रकुशत्रयोपरि पवित्रतिलजलपुष्पमोटकान्यादाय पतामुपात्रे दत्तामंत्रस्वं फलमुद्दिश्योत्ज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित्र॰ २७ लित्रयेणतर्पयेदनेनमंत्रेणॐस्वधापितृभ्योमातृभ्योबंधुभ्यश्चापितृप्तये।मातृपक्षाश्चयेकेचितयेचान्येपितृपक्षजाः।गुरुश्वशुरबंधूनांयेकुले
षुसमुद्भवाः।पिप्रेतभावमापन्नायेचान्येश्राद्धवर्जिताः।वृषोत्सर्गेणतेसर्वेलभंतांप्रीतिमुत्तमामिति।ततःकर्मकारमाहूयश्रोत्रि
मतवेतनमस्मैदद्यात्।ततउत्सृष्टान्ब्राह्मणान्श्रावयेत्।एतत्किंचिन्नद्विजजनेमयोत्सृष्टंतरस्योननयेत्।नवाहेनततत्र्वीरेण
तव्यंकेनचित्क्वचित्।ततोरुद्राग्रेवहुसर्पिषंपायसंब्राह्मणान्भोजयेत्।अथकपिलादानं।ॐसोपकरणसवत्सकपिलागव्येन
मःगेंब्राह्मणायनमः।इतिदेयब्राह्मणंसंपूज्यॐदमांसोपकरणांसवत्सांकपिलांगांदद्यानीतिद्विजकरेजलंदानं।ॐददस्वेति
प्रतिवचनंकुशत्रयोदकेनकपिलामभिषिच्यकुशानादायॐअद्येशौवातच्छितौपेहिअमुकगोत्रस्यपितुरमुकशर्मणोप्रेत
स्यस्वर्गकामइमांकपिलांगांहेमश्रृंगींरौप्यखुरांवस्त्रयुगच्छन्नांकांस्योपदोहांमुक्तालांगूलभूषितांसवत्सांरुद्रदैवतांअमु
कगोत्रायअमुकशर्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहंसंप्रददेॐस्वस्तीतिप्रतिवचनं।ततोदक्षिणाद्यादिकमादायॐअद्यकृतैत
त्सोपकरणसवत्सकपिलगवीदानप्रतिष्ठार्थमिदंहिरण्यमग्निदैवतंअमुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणायदक्षिणांतुभ्यमं राम॰ २७
हंसंप्रददे।इतिदक्षिणांदद्यात्।ततःप्रतिगृहीताॐस्वस्तीत्युक्त्वादक्षिणाहस्तेनगोपुच्छग्रहणंकामस्तुतिंचकुर्यात्।तत्रमा

धेरीनोयातां।ॐकोदात्कस्माअदात्कामोदात्कामायादात्कामोदाताकामःप्रतिग्रहीताकामैतत्तेस्वस्तिपद्योतःकपिलापात्र
लाभेकेवलापिसादेयेति।तत्र।काम्येविशेषणासिद्धेफलासिद्धेलिंगविकरणोच्चारणात्।कथंनहिप्रेतषोडशेष्वाश्रा
द्धब्राह्मणाद्यभावेपिफलसिद्धिःतस्याश्रावश्यकत्वात्।तथैवसर्वेषामावश्यकत्वादिविधानादितिततोमहानद्यादौसचैलंस्नात्वाती
र्थानिमनसाध्यात्वातज्जलेनात्मानमभ्युक्ष्यउत्तरेदितिसद्यःशौचेनुशय्यादानं।अघाशौचांतइत्यादिप्रयोगःकर्त्तव्यःअ
शौचव्यपगमइतिविष्णुवचनात्।अशौचांतात्द्वितीयेह्नित्यस्यसंपूर्णशौचेत्यापप्राप्रानुवादकत्वात्।ततःअक्रूरभूमिं
पंचगव्येनोपलिप्यजलदंगारैःसंशोध्यगोरमतिकपाचाछाद्यतिलतैलेनअखंडपवगोच्छादिपिनंदीपंपित्रासनवामेद
त्वापाकेवृजेगृहंप्रविश्यउपविश्यदक्षिणामुखःहस्तोपादौप्रक्षाल्यप्राङ्मुखउदङ्मुखोवैशानामापिमुखोवाहूरुपस्थिलकत्रयं
कृत्वातीर्थेणाचम्यश्रोत्राद्यिंस्पर्शनंकृत्वापुनस्तथैवश्रोत्रादिस्पर्शनांतमाचमनंकृत्वाप्राङ्मुखसिद्धमिनिपाविंकाश्चैद्वाशं
खचक्रधरंद्विभुजंपीतवाससंपुंडरीकाक्षंस्मरेत्।शंखचक्रधरंविष्णुंभुजंपीतवाससं।प्रारंभेकर्मणांविप्रपुंडरीकंस्मरेद्ध
रिमितिविधेः।अपवित्रःपवित्रोवासर्वावस्थांगतोपिवा।एवंविधप्रयर्थवादेकवाक्यतापापुंडरीकस्मरणावेषपिकार्येअंतर्बहिः
दि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पिन. २२

शुद्धिकार्मे धिकारिके अग्नौ तेलसरणविधौ पुंडरीकाक्षस्मरणं त्रिमार्गपर्यवसितेनेर्प्रोक्षितमित्यादिवाक्येन पश्चाद्वीपञ्चगव्यप्रोक्षणं
विहितं तद्भिन्नं कर्मते नप्रोक्षणेन पुंडरीकाक्षस्मरणान्वपरतिनि गर्लितं। कुशात्रयजलेन श्राद्धीपरव्याणि प्रोक्ष्य कुशात्रपति
लः जलात्यारापडों अद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्तिकामो ग्राहिपयाकाले षोडशश्राद्धान्यहं करिष्ये। इति सं
कल्प्य कुशात्रयेभ्रमोत्पतेत्। एकादशमासाभ्यंतरे धिमासपाते षोडशश्राद्धानि समरश्यापरे योजनीयं। ततः पुनः कुशादिकमादाय
ओं अद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडशश्राद्धांतर्गताद्यश्राद्धमहं करिष्ये। इति संकल्प्य पर
कीपभ्रमोश्राद्धकरणापस्तेभ्रस्वामिपितृभ्यः श्राद्धीपात्राग्रभागे पितृतीर्थमार्गेणानानवेदानीसिने तगुप्यवापः उपविश्य
जपेद्वीमान् गायत्रीं तस्तुत्तपा। इति वाक्यबलेन गायत्रीजपस्य श्राद्धप्रयोगप्रथमकर्मत्वात्। संकल्पस्य श्राद्धपूर्वसम
पकत्वात्। संकल्पस्य शिष्टाचारमात्रमूलकत्वाच्च। सेकसंकल्पपोसकपाद्यच्छिकः क्रमः पथ्यननंतोति वत्। श्रीरंतो रपाध्या
पस्वासोप्येवं। ततः सव्येन जपधर्मेण त्रिगायत्रीदेवताभ्यश्चत्रिर्जपेत्। ततो दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवामजानुः मो एप०
रकाकुशासपडों अद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेत रस्यासनं ते मयादीयते नोवोपतिष्ठतामिति मोटकं कुशासनं रघानं — २८

तः सव्येन दानधर्मेण ओं छत्राय नमः ओं ब्राह्मणाय नमः इति संपूज्य ओं रक्ष छत्रं रक्षणीति द्विजकरे जलदानोक्तरमविधिं विधाय कुशात्रयतिल
जलान्यादाय ओं अद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेतस्यावरणकामः इदं छत्रं उत्तानांगिरो दैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्रा
ह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति ब्राह्मणकरमध्ये दद्यात्। ओं स्वस्तीति प्रतिवचनं। ततो दक्षिणाद्यार्थं हिरण्यमादाय ओं अद्य कृतैतत
छत्रदानप्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतं अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे इति दद्यात्। ते
न प्रतिगृहीता ओं स्वस्तीति वक्तव्यं। ब्राह्मणहस्ते दक्षिणाहस्ते न छत्रे उं रक्ष धारयेत्। ततो ओं उपानद्भ्यां नमः ओं ब्राह्मणाय नमः इति संपूज्य ओं
उमे उपानहौ रक्षणीति द्विजकरे जलदानोक्तउपानहावभिषिच्य कुशात्रयतिलजलान्यादाय ओं अद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकश
र्मप्रेतस्य तप्तवालुकाप्रसिद्धकंटकिजमडुर्गसंतरणकामः इमे उपानहावुत्तानांगिरोदैवते अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्म
णाय तुभ्यमहं संप्रददे इति पूर्ववत् दद्यात्। ओं स्वस्तीति प्रतिवचनं। ततो दक्षिणाद्यादिकमादाय ओं अद्य कृतैतदुपानद्दानप्रति
ष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतं अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति दद्यात्। ततः प्रतिगृहीता ओं स्वस्तीत्युक्त्वा
उपानहावारोहेत्। ततोपसव्यं कृत्वा दक्षिणामुखः पातितवामजानुः ओं अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः इति पठित्वा श्राद्धदेशे वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पि॰त॰ मावर्जनेन तिलान् विकिरेत् ततस्तेज पेगाँति वर्जेत्यनयाहृतापसव्यस्य एवें अम्ना यंतु नः पितरः सोम्यासो ग्निष्वात्ता पथिभिर्देवयानैः अस्मिन्य
२९ ज्ञे स्वधया मदंतो धिब्रुवंतु तेवंतस्मानितिजपेत्। ततो दक्षिणहस्तात् कुशात्रयमपसव्यार्घपात्रो पर्यनखच्छिन्नं पवित्रं दक्षिणाग्रंध
त्वा ॐ शन्नो देवीतिजलं ॐ तिलोसीति तिलान् तूष्णीं गंधपुष्पं प्रक्षिप्य तदुपरि किंचिदुदकांतरं दत्वा ॐ पारिख्याश्राप पयःसासं
वभ्रुवुर्यश्रेंतरिक्षाउत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शिवाः शंस्योनाः सुहवा भवंतु। इति पठित्वा मोटकादीन्यादा
य ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्म प्रेत एषोर्घस्ते मयादीयते तेन तवोपतिष्ठतां। इति पात्रे पवित्रोपरि दद्यात् जलं दद्यात् पुनस्तेजेत्। ततस्तत्पा ३
त्रं वामपार्श्वे ॐ पित्रे स्थानमसीत्यर्घपात्रं सपवित्रमधोमुखं स्थापयेत्। तत्र दक्षिणारणारान पर्यंतं न चालयेत्। ततश्चाद्धदेशे
तिलान् विकीर्य दर्भहस्तो भूतले प्रेतमावाहयेत्। तत्र मंत्रः। इहलोकं परित्यज्य मंगतोसि परमांगतिं। अत्र त्वा आवाहयामि तोसीमेव
मेव पठनीयं प्रेतमात्रस्य तुल्यवद् पस्थितावृहाभावात्। ततो मोटकादीन्यादाय ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मन् प्रेत एता
नि गंधपुष्पधूपदीपनाचूलयज्ञोपवीतवासांसि ते मयादीयंते तेन तवोपतिष्ठतामिति निवेदयेत्। ततः प्रेतमुद्दिश्य किंचिदिष्टं पुष्पा राम॰
सर्वनानांधपुष्पोपहारं द्याद्द्विनेब्राह्मणायप्रतिपादयेत्। ततो गोरसनिकपानीवा वचूर्णेन जलेन ब्राह्मणवेष्टनं वनुरस्त्रमण्डलं २९

कृत्वा ॐ खम्भन्नेतामाद्रिपात्रेण कराभ्यां आदाय मनावृस्थित्वा पितरं ध्यात्वा पुरुषतन्निहितमं वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन परिविष्यात्। एवं
वा न्मीन्नोपनयो हस्ताभ्यां सतरुतं दक्षिणहस्तेन न त्वेकहस्तेन। एकेनपाणिना दत्तं तकरावनमक्तपेत्। ततो लेवल वर्णपानीयंगो
रसेन तथा। इति वचनात्। केवलहस्तेन न देयमतः पात्रादिनापि देयमाहित कफणितेषा कंगोरसं लवणं च हस्तदत्तानि मुक्ताव
दत्वासांत पर्वं नंवरेत्। इति वचनात्। ततः दंमुघुरमिदममन्नमिमार्दियं जनगुणान्वीजेपनमोसादीनि सर्वाणि नानिमय भिन्नपात्रां
तरेषु परिविष्य घृतसहितं जलं चोपनीयान्नं मधुनामिधाय ॐ मधुवाता ऋतायते मधुक्षरंति सिंधवः माध्वीर्नः संत्वोषधीः। मधु
नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः। मधुद्यौरस्तु नः पिता। मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवंतु नः। ३। इति पठित्वा
व्यस्ताभ्यामुत्तानपाणिभ्याम न्नपात्रमालभ्य ॐ पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा इति जपेत्। ततः दक्षि
णं विष्णुरसीत्यन्ने धानि दध्येप हं समदं मस्यपांसुरे इति पठन्न अमनंतरूपनपान्ने विनिवेश्य ओहम कव्यमिदं रक्षस्व मही पमिति पठित्वा ॐ
इदमन्नं इमा आप इदमाज्यं इदं हविरिति अंगुष्ठमन्नजले निवेश्य ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यन्नोपरि तिला
न्प्रक्षिप्य मोटकादीन्यादाय वामेन पाणिना पात्रमस्पृशन् ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्म प्रेत इदमन्नं सोपकरणं ते मयादी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पि० पतेतवो पतिष्ठंतां। सुसज्जे दर्भान् ततो दक्षिणनाभिकापांसुवर्णरौप्यजतकुशात्रयवान् आज्यकजो दर्भैः षष्ठासीनः सप्रणवां सव्याहृ
३० तिकां गायत्रीं त्रिः सकृद्वा मधुवातेति ऋचं च ओं मधु३ इति जपित्वा ओं अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनं च यद्भवेत् तत्सर्वमछिद्रमस्तु
इति पठित्वा ततोऽन्नं गृह्णुधपाजः प्रसितिं न पृथ्वीं जाहि रजेवामवां २ इमेन वधीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः त
वभ्रमास आशुपापतंत्यनुस्पृश धृषता शोशुचानः तपूंष्यग्ने जुह्वा पतंगान् संदितो विसृज विष्वगुल्काः प्रतिस्पशो विसृ
ज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः यो नो दूरे अघशंसो यो अंत्यग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व
न्यमित्रां ओषतात्तिग्महेते यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कं ध ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्यस्मदाविः कृणुष्व
दैव्यान्यग्ने अवस्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ५ ततो भूमिं तिलै रास्तीर्य पित्र्यमंत्रान् जपेत् अ
न्नत्तु जपेद्व्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं सप्रणवां त्रिः सकृद्वा ततोऽग्नीः पित्र्यमंत्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथं मात्यानि च पवित्रा
णि रक्षोघ्नीः कृणुष्व पाज इत्याद्याः प्रस्तरोदिशन्तुरिति ताः अवः पित्र्यमंत्रान् रीरिनामवरैरत्यासीन् हविषे अजवेरपं तान् राम०
ध्यादिशतिमंत्रान् इत्येवं बहुवचनं कपिंजलन्यायात् त्रिन्यापरं अनध्यवसायात् अप्रतिरथं आशुः शिशान इत्यादिकां जपित्वा ३०

२८
तुरेवामरं ततिसंतसञ्जं पुरुषसूक्तं योऽशर्धी अत्र शान्तोऽभिधाना ध्रुव देवजपिनुं शक्षातेन देवजप्यतो सञ्जं तनर्थं ध्रातो रेव उसञ्जे जपासिद्धिरिति उदी
रतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु १ अंगिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृग
वः सोम्यासः। असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु १ अंगिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः तेषां वयं सुमतौ यज्ञि
यानामपि भद्रे सौमनसे स्याम। २ ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिका
ममत्तु इत्यादि ओं सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं सर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलं इत्यादि ओं नमः शंभवाय च मयोभवा
य च नमः शंकराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च। इत्यादि ततः नमस्कृत्य विरूपाक्षं नमस्तेनैकचक्षुषे। नमः पिनाकह
स्ताय वज्रहस्ताय वै नमः इति श्लोकमपि पठेत्। अखिलं वषभंती निच जपेत्। सामगास्तु पितृसंहितां स्वीयं जपेत्। ततः उच्छिष्टसंनिधौ दक्षिणा
ग्रेषु कुशात्रयमास्तीर्य आस्तीर्णकुशां भूमिं प्रोक्ष्य सर्वप्रकारकमन्नं च तिलसहितं मानीय जलेनाप्लाव्य ओं अग्निदग्धाश्च ये जीवा ये प्यदग्धाः
कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यांतु परां गतिं। इति मंत्रेण मंत्रसंपूर्णं नमुद्दिश्य तुष्णो पाणि विकिरेत्। ततः सव्यं कृत्वाचम्य हरिं स्मृत्वा
पर्वं वद्गायत्रीं मधुवाता इति ऋचं मधु३ इति जपित्वा उच्छिष्टसन्निधौ चतुरस्रं हस्तप्रमाणां च दक्षिणांचवं चतुरंगुलोच्छ्रितं स्थानं निर्मायतन्म
५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पितृप्र॰ धेवा मध्ये हस्तेन दर्भपिंजुलीमादाय तन्मूलेन वामावर्त्तं रक्षां दक्षिणहस्तेन प्रादेशमात्रं ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति मंत्रेण
३२ रेखामुल्लिखेत्। दर्भपिंजुलीमुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत्। ततः ॐ ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना असुराः संतः स्वधया चरंति। परापुरो निपुरो ये
भरंत्यग्निष्टांल्लोकात्प्रणुदात्यस्मादिति उल्मुकं रेखोपरि दद्यात्। ततः उल्मुकं रेखोपरि भ्रामयित्वा उपमूलसकृल्लूनदक्षिणाग्रकुश
त्रयमास्तीर्य सव्यं कृत्वा प्राङ्मुखीभूय ॐ देवताभ्यः इति त्रिर्जपेत्। ततोपसव्यं कृत्वा पत्रपुटकादौ कस्मिंश्चित् जलतिलगंधपुष्पा
णि कृत्वा मोटकादीन्यादाय ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्म प्रेतात्रावनेनिक्ष्व ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति कुशोपरि पिंडस्था
ने किंचिज्जलं दद्यात्। ततः श्राद्धशेषमन्नं सव्यंजनतिलघृतमधुप्लुतमेकीकृत्य तेन बिल्वपरिमाणं पिंडं निर्माय घृतमध्वभिघारितं
कृत्वा दक्षिणहस्तेनादाय मोटकतिलजलान्यादाय ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्म प्रेत एष पिंडस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतां सव्योप
हीन दक्षिणहस्तेनावनेजनार्थे ने पिंडं दद्यात्। ततश्चान्नलेपकरौ प्रोक्ष्य सव्यं कृत्वा त्रिराचम्य हरिं स्मृत्वा ॐ अत्र पितर मादयध्वं
यथाभागमावृषायध्वमिति पठित्वा वामावर्त्तेनोदङ्मुखीभूय त्र्यंति पर्य्येत्य श्वासं नियम्य तेनैव पथा मुखं परावर्त्य पुनः पितरं भास्वरमूर्तिं राम॰
ध्यात्वा ॐ अमीमदंत पितरो यथाभागमावृषायिषत इति पठेत्। ततो वनेजनावशिष्टजलयुतपात्रं वामहस्तेन मोटकादीन्यादाय ॐ अ ३२

द्यामुकगोत्र पितरमुकशर्म प्रेतात्र प्रत्यवनेनिक्ष्व ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति पिंडोपरि प्रत्यवनेजनं दद्यात्। ततो दक्षिणहस्तेन नीवीं विस्रं
स्य सव्यं कृत्वा वामेन पाणिना सुघटितं सूत्रं दक्षिणेनादाय ॐ एतद्वः पितरो वास इति पिंडोपरि धृत्वा मोटकादीन्यादाय ॐ अद्यामुकगोत्र
पितरमुकशर्म प्रेत एतद्वासः ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्युत्सृजेत्। ततः सूत्रं पिंडोपरि गंधपुष्पधूपदीपतांबूलानि दद्यात्
। पिंडशेषान्नं पिंडसमीपे विकिरेत्। ततोन्नपात्रोपरि ॐ शिवा आपः संत्विति जलं ॐ सौमनस्यमस्त्विति पुष्पं। ॐ अक्षतं चारिष्टं चास्त्व
ति तंदुलान् क्षिपेत्। ब्राह्मणहस्तस्य गुणाभ्यस्तस्याभावे पि प्रधानालोपात्। ततः पत्रपुटके प्राङ्मुखः परिकल्प्य मेदिनी शिरसा मिवं धर
मंत्रं पठेत्। नमो नमो मेदिनि लोकधात्रि उर्वि महि शैलगुरु गिरि धारिणि धारिणि नमः धरत्रि काश्यपि जगत्प्रतिष्ठे वसुधे नमोस्तु
वैष्णवि भूतधात्रि नमोस्तु ते सर्वसस्यप्रतिष्ठे निवापनावीचिन नमो नमस्ते। ततो मोटकादीन्यादाय ॐ अद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रे
तस्य दत्तैतस्मै पानादिकमुपतिष्ठतामित्युक्त्वा पयो दकं दद्यात्। ततः सव्यं प्राङ्मुखः सुमनसोर्ईशानां दिशं पश्यन् अघोराः पितरः सन्त्विति पठेत्
पिंडोपरि प्रागग्रां वारिधारां दद्यात्। ततः प्राङ्मुखः ॐ गोत्रं नो वर्द्धतां ॐ दातारो नोभिवर्द्धंतां वेदाः संततिरेव च श्रद्धा च नो मा व्यगमद्
बहुदेयं च नोस्तु। अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि। याचितारश्च नः संतु मा च याचिष्म कंचन। इमाशिषो याचेत्। ततोपसव्यं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कृत्वा सपवित्रकुशत्रयं पिंडोपरि धृत्वा पुटकारिकं सजलं गृहीत्वा ॐ ऊर्ज्जं वहंतीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् इति द
क्षिणाग्रां वारिधारां दद्यात्। ततो नम्रीभूय पिंडमाघ्रायोच्छापयेत् पिंडाधारकुशान् तुल्लुकं च वह्नौ क्षिपेत्। अर्घपात्रमुत्तानीकृत्वा मोटकं दक्षिणि
दक्षिणां द्रव्यं चादाय ॐ अद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेतस्य कृतैतत् श्राद्धप्रतिष्ठार्थमिदं रजतं चंद्रदैवतं यथानाम गोत्राय ब्राह्मणाय
दक्षिणां महं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात्। ततः ॐ अमुं वं स्वः इति मंत्रेण सामगास्तत्र पत्रस्थतिलोदकमाहरेयुः। श्राद्धकर्ता च नैनैवमं
त्रेण तेनैव जलेनात्वगृहस्थितेस्वद्रव्यमभ्युक्षेत्। ततः सव्यं कृत्वा प्राङ्मुखः कुशत्रयोपरि मौ ॐ अग्निमुखा देवास्तृप्यंतामिति पवयुनज
लेनुत्रामान्वारब्धदक्षिणाकुरेण कुशैः कुशत्रयोपरि तर्पयेत्। अवशिष्टमन्नं ॐ भूतेभ्य एष बलिर्मम इति जलपुष्पाभ्यां बलिं दद्या
त् देॐ वताभ्यः त्रिर्जपित्वा पाणिनान्यसव्येन आद्वीपदीपनिर्वापनं। ततो हस्तपादप्रक्षालनं। सव्येनाचमनं कृत्वा विष्णुस्मरणं कुर्य्यादिति त
तः श्राद्धीयद्रव्यं प्रतिपादयेत्।। ततः पितृगणस्वर्गकामनया शय्योत्सर्गः पदपीठदानं न संभवति वैसंप्रदानामाभावात् पक्षे प्रतिगृहीतास्वत्व नसं
प्रदानं। अनुमतिदानं विनाकारकत्वाभावात् नयापि पिष्टादयः सृजंति। ततः पितरमुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् तरामायनं च वनं तद्भूरिदान
परमुक्तदोषेण पथोक्तदानो समवादिति अग्निमदिने श्राद्धकरणे मधुपर्कयुतं पंचगव्यप्राशनं न कुर्यादिति अयोदककुंभदानं तत्र पारस्करः अह

रहस्यमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं दद्यादिति समध्यके निगदंति। अस्मै प्रेताय ब्राह्मणायेति तु मतिपतिभागिनिर्देशः। तेन प्रेताय दत्तं ब्राह्मणाय प्रतिपादयेदि
ति पर्यालोचनायां वास्य सान्नोदकुंभोपस्थितिः फलांतेन थान्यहिकायाश्च सान्नोदकुंभोपस्थितेः फलस्य भेदेनाधिकारभेदात्। संकल्पोपि अ
महं नानेति प्रतिहस्तकाश्राद्धः तत्रैकोद्दिष्टवत् स्वपंचकाकुशोदकेन सोदकुंभं सिद्धान्नं प्रोत्स्य कुशत्रयतिलजलान्यादाय ॐ अद्यामुकगो
त्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेतस्य सोपकरणं कुंभदानमहं करिष्ये। इति संकल्प्यापसव्येन ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मप्रेत इदमन्नं
सोपकरणं सोदकुंभं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति सुरकुंभसहितमन्नं पित्रे दद्यात्। अद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मप्रेतस्य कृतै
तत्सोदकुंभदानप्रतिष्ठार्थमिदं रजतं चंद्रदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दक्षिणामहं संप्रददे। ततो ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्। तदसं
मवेन्नमुदकं च पिप्पलमस्तोत्तिपेत्। एवं वर्षपूर्तिपर्यंतं प्रत्यहं कुर्यात्। सपिंडनोत्तरं प्रेतपदं न देयं। अशौचे तु पतिते तद्दिने पुन
कार्य्यं। पतितोदकुंभदानं तु प्रत्युत्तीभूतेनापि न कर्त्तव्या पतितनित्यश्राद्धवदिति। यत्तु पितृगताहरहः सान्नोदकुंभोपस्थितिस्वर्गान्ताश्व
मेधफलकामोधिकारीति तथैवात्र संकल्प इति। तन्नो समयभेदेनाधिकारभेदात्। संवत्सरं [illegible] चपोरदद्यादुदकुंभमहरहः प्रेताय पात्र
समाप्नुयात् सोश्वमेधफलं लभेदिति वचनादेकमेव संवत्सरप्राप्तकं वाचनं। संवत्सरांते कापि मितित्वस्मा। तदनंतरमाद्यश्राद्धदिने वैश्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

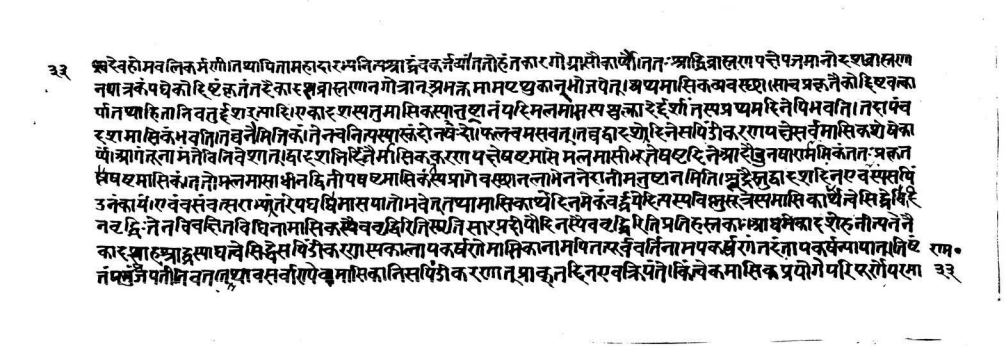

३३ प्रत्यब्दहोमबलिकर्मणी। तथा पितामहादारभ्य निमन्त्रणं श्राद्धं वक्तव्यं। ततो हं तकारगोत्रासौ कार्यौ। ततः श्राद्धब्राह्मणपक्षे यजमानो दक्षब्राह्मण
नपात्रकं पघेकोद्दिष्टं हृतं तदेकारस्वब्राह्मणान गोत्रान् अमक मामध्युकान् भोजयेत्। अथ मासिकव्यवस्था। सा च प्रकृतैकोद्दिष्टवत्का
र्या तथाहि तानि चतुर्दश दस्मादिरएकादशस्य तु मासिकस्यानुष्ठानं यस्मिन् मलमासस्य स्युर्लब्धा दर्दशीं तस्य प्रथमदिने पि भवति। तदा पंच
दश मासिकं भवति। तच्च नैमित्तिकं। तेन च नित्यस्याभावे संदो न दोषः फलत्वमसवत्। तच्च द्वादशाहदिने सपिंडीकरणपक्षे सर्वमासिकशेषका
र्यं। आगंतुना मते विनिवेशात्। द्वादशाहदिने मासिककरणपक्षे षष्ठमासे मलमासी भवेत् षष्ठदिने आदौ तु नपारमासिकं ततः प्रकृत
षष्ठमासिकं। ततो मलमासाधीन द्वितीयषष्ठमासिकस्य प्रागेव स्थानलाभेन तेरानीमनुष्ठानमिति। अनुद्दिष्टशाद्दिन एवं संसपिं
डनं कार्यं। एवं च संवत्सरात् प्राक् नत्र पघि मासपातो भवेत् तथा मासिकार्थे दिनमेकं वर्द्धयेदिति स्मृतिविश्वत्रेसमासिकार्थे न सिद्धे द्विदि
नवृद्धिः तेन विवक्षितविधिना मासिकस्य वृद्धिरिति स्मृतिसारप्रदीपोदिनस्यैव वृद्धिरिति प्रतिहस्तकः। आद्यमेकादशेऽहनीत्यनेनै
कादशाहश्राद्धस्याद्यत्वे सिद्धे सपिंडीकरणस्य कालापकर्षणे मासिकानामपि तत्स्वर्वर्तिनामपकर्षणं। तदंतापकर्षन्यायात्। जिष राम•
तं प्रसूजै पतीन वत न तथा वसर्वाणि वा मासिकानि सपिंडीकरणात् प्राक् तद्दिन एव त्रिपंते। किंचैकमासिकप्रयोगे परिपूर्णोपरमा ३३

सिकप्रयोगाधिकारस्त्वेकं परिपूर्णमैप पराकामः। पाकारंभः। पाकस्यानंतरं श्राद्धांगत्वात्। तस्यवाधिकृताधिकारिकत्वात् अथ मासिकप्रयोगः
। तत्र वहिर्द्वारात्वस्यग्रहं स्थित्वा विष्णुः ॐ सिद्धमिति पाचिकां एकदा एवं च पुंडरीकाक्षं स्मृत्वा कुशत्रयोदकेन आदीप दद्यात्। प्रोक्ष्य ॐ अद्यामु
कगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणः प्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडशश्राद्धांतर्गतप्रथममासिकश्राद्धमहं करिष्ये इति संकल्प परको पभ मोत्रा
द्धकरणपक्षे भरत्वामि पितरः श्राद्धोपान्ताम्भभागं पितरी त्याराधानं ततः सव्येन जपधर्मेण त्रिणीपत्री देवतानामस्य त्रिर्जपेत्। ततो
पसव्येन ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मप्रेतरदमासनं ते मपारीपतेन वीपतिष्ठतामिति मोटकरूपमासनं दद्यात्। अपह
ता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति श्रीरदद्देशो वामावर्जेन तिलान् विकिरेत्। तत आपं तु नः पितरः सोम्यास इति जपेत्। ततो वैपा
त्रे पवित्रं दक्षिणाग्रं दत्त्वा ॐ शं नो देवीरिति मंत्रेण दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेन जलं दत्वा ॐ तिलोऽसीति तिलान् दत्वा गंधपुष्पाणि
च दत्त्वा तत्र प्रक्षिप्य वै पात्रं दक्षिणहस्तेनाधाय वामहस्ते कृत्वा पवित्रं पात्रेऽन्तराग्रं कृत्वा तदुपरि किंचिदुदकं नरं दत्वा ॐ याहि
व्या आपः इति पठित्वा ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मप्रेत एषोऽर्घस्ते मया दीयते न वो पतिष्ठतामिति पात्रे पवित्रे पूर्ववज्जलं दत्त्वा
त्सृजेत्। ततः पात्रं वामपार्श्वे ॐ पितृभ्यः स्थानमसीत्यर्घपात्रं सपवित्रमधोमुखं स्थापयेत्। ततो मोटकादीन्यादाय अद्यामुकगोत्र पितरमुकश
स्या।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित्र॰ मंप्रेत एतानि गंधपुष्पधूपदीपतांबूलनैवेद्यपत्तोपवीतवासांसि ते मया दीयंते तवोपतिष्ठंतामिति गंधादीनुत्सृजेत् । ततो मंडलं कृत्वा । ततः सव्यं
३५ जानुमन्नं परिविष्य मधु मपंहत्वा मधुवाता इति ऋचा कृत्वा पाणिभ्यां गृहीत्वा ततो ऽन्नपात्रमालभ्य ॐ पृथिवी ते इति पठित्वा ॐ इदं मंत्र
मा॰ यमिति जपित्वा ॐ इदमन्नं इमा आपः इदं हविः इदं गुह्यमन्नं जलं च तेषु निवेश्य ॐ अपहता इत्यन्नोपरि तिलान् प्रक्षिप्य मोटकादीन्या
दाय वामेन पाणिना पात्रमस्पृशन् ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मप्रेत इदमन्नं सोपकरणं मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्युत्सृजेत्
। ततो वृत्तिरूर्जं नामिकाभ्यां हिरण्यं जनकुश त्रयवान दर्भे धासीनः सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं त्रिः सकृद्वा मधुवाता ऋतायते इत्यृचं
ॐ मधु इति पठित्वा ॐ अन्नहीनं मिति पठित्वा ॐ कृणुष्व पाज इत्यादि प्रभृतीनि सप्तर्चं निरूपं पठित्वा रक्षोघ्नान् तिलान् विकीर्य ॐ उशीरं
जातमित्यादि पित्र्यमंत्रान् ॐ सहस्रशीर्षा इत्यादि वा ॐ उशंतस्त्वा ॐ शुचि शान्त इत्यादि ॐ नमः शंभवाय इत्यादीनि अजनं ॐ नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष
निमिषमात्रमपि स्थित्वा प्रमुनो निवर्तयेत् । ततः उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रं कुशत्रयमास्तीर्य तत् कुशोपरि मिश्रीकृत्य सर्वप्रकारकमन्नं
हृत्वा तिलसहितं सन्नीप जले नाम्ना ... ॐ अग्निदग्धा इति मंत्रेण मंत्रस्थं पत्रमुद्दिश्य कुशोपरि विकिरेत् । ततः सव्यं कृत्वा अप राम॰
रिस्पृश्य एवं गायत्रीं मधुवाता इति ऋचं मधु इति जपित्वा उच्छिष्टसन्निधौ पिंडिकां निर्माय तन्मध्ये वामहस्ते रेखां पितृतीर्थेन मूले ३५
धो

न वामान्वारब्धदक्षिणकरेण प्रादेशमात्रां ॐ अपहता इति मंत्रेण रेखामुल्लिखेत् । रेखोपरि उल्मुकं दक्षिणस्यां दिशि निक्षिपेत् । ततः ॐ ये रूपाणि
इति मंत्रेण रेखोपरि उल्मुकं धृत्वा तदुपरि उपमूलसहस्तेन दक्षिणाग्रकुशत्रयमास्तीर्य सव्यं कृत्वा प्राङ्मुखी भूत्वा ॐ देवताभ्य इति
त्रिर्जपेत् । ततोऽपसव्यं कृत्वा पत्रपुटकादौ किंचिज्जलं तिलगंधपुष्पाणि गृहीत्वा मोटकादीन्यादाय ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुक
शर्मप्रेत अत्रावनेनिक्ष्व ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति कुशोपरि पिंडस्थाने निषिंचेत् । ततः श्राद्धशेषमन्नं सव्य
जनं तिलमधुघृतयुतमेकीकृत्य तेन बिल्वमात्रं पिंडं निर्माय घृतमध्वभिधारितं गृहीत्वा दक्षिणहस्ते नादाय ॐ अद्या
मुकगोत्र पितरमुकशर्मप्रेत एष पिंडस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति सव्योपरि हीनदक्षिणहस्तेनावनेजनस्थाने पिंडं द
द्यात् । ततः आस्तृतदर्भमूले करं प्रोंछ्य सव्यं कृत्वा ॐ अत्र पितर्मादयस्व यथाभागमावृषायस्व इति पठित्वा वामावर्तेनोदङ्मु
खीभूय प्राणायामं निश्वासं नियम्य तेनैव पश्चात् पुरावर्तयन् पितरं भास्वरं ध्यायन् ॐ अमीमदंत पितरो यथाभागमावृ
षायिषत इति पठेत् । ततोऽवनेजनावशिष्टजलयुतं पात्रं वामहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तेन मोटकादीन्यादाय ॐ अद्यामुकगोत्र पित
रमुकशर्मप्रेत अत्र प्रत्यवनेनिक्ष्व ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति पिंडोपरि प्रत्यवनेजनं दद्यात् । ततो दक्षिणहस्तेन नीवीं विस्रंस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पेत अंकृत्वावमपसव्यं कृत्वावामेनैनाथं तस्त्रं दक्षिणेनासायडोंएत ते पितर्वासइति पिंडोपरि धृत्वामोटकादीन्यासायडोंअघामुकगोत्रपितरमुकशर्मप्रेत
३५ एतद्वासस्तेमयादीयतेतवोपतिष्ठतांइत्युत्सृजेत्। ततसूत्रीपिंडोपरिगंधपुष्पधूपदीपानां दत्वा निदध्यात्॥ ततः पिंडशेषान्नं पिंडसमीपे विकिरेत्। ततः अन्नपात्रोपरि पृशिवाआपः संतितिजलंडोंशीमनस्समस्त्विति पुष्पंडोंअक्षतंचारिष्टमस्त्विति दत्वा नक्षिपेत्। ततो मोटकादीन्यासायडोंअघामुकगोत्रस्यपितुरमुकशर्मप्रेतस्यदत्तैतदन्नपानादिकमुपतिष्ठतामिति पत्रयोरुदकं दद्यात्। ततः सव्यं कृत्वा प्राङ्मुखदक्षिणां दिशं पश्यन् डोंअघोराः पितास्त्विति पठेत्। गोत्रं नो वर्द्धतां। दातारो नोभिवर्द्धन्तां इत्याशिषो याचेत ततो पसव्यं कृत्वा सपवित्रकुशत्रयं पिंडे परिधृत्वा पुरकादिकंसजलं कृत्वा डोंऊर्जं वहन्तीरमृतं इति मंत्रं पठित्वा दक्षिणाग्राधारां पिंडोपरि स्त्रावयेत्। ततो नमो वः पितर इति पापेत् पिंडाधारकुशान् उल्मुकं च वह्नौ क्षिपेत्। अर्घपात्रमुत्तानी कृत्य मोटकादीनि दक्षिणाग्रं संवासायडोंअघामुकगोत्रस्यपितुरमुकशर्मप्रेतस्य दत्तैतत्स्वधममासिकश्राद्धप्रतिष्ठार्थमिदं रजतं च दक्षिणां तन्मध्येनामगोत्रायब्राह्मणाय दक्षिणामहं ददे इति दक्षिणां दद्यात्। ततः डोंस्वधोच्यतामिति विसर्जयित्वा दक्षिणां पाणिना पसव्येन श्राद्धोपदीपनिर्वापणं ततो दत्तपात्रं चालनं संस्थाप्य नमस्कृत्य राम०
विसर्जनं कुर्यात्। एवं द्वितीय तृतीय चतुर्थ पंचम षष्ठ सप्तमाष्टम नवम दशमैकादशद्वादशोनवार्षिकद्वादशमासिका ३५

निभवंति। मलमासपतेस्मिन्कल्पेद्वादशानंतरं ऊनवार्षिकं ततस्त्वापोरशावरणमित्यपि प्रापः। अथ सपिंडनप्रयोगः। गृहे प्रविश्योपविश्याचम्य प्राङ्मुखः सिद्धमिति पाविकोपष्ठापुंडरीकाक्षं पयोजलं तत्सांस्पृत्वा कुशत्रयजलेन श्राद्धीयद्रव्याणि प्रोक्ष्य कुशत्रयतिलजलान्यादायडोंअघामुकगोत्रस्यपितुरमुकशर्मप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्तिहेतु षोडशश्राद्धांतर्गतसपिंडीकरणश्राद्धमहं करिष्ये इति संकल्प्य पपमानपसव्ये नमः स्वाभिपितृभ्योन्नं दत्वा जपद्यमेण त्रिर्गायत्रीं देवताभ्यश्च त्रिर्जपेत्। ततः कुशत्रयपवजलान्यादायडोंअघविश्वेदेवाः इदमासनं वो नमः इति सपवकुशत्रयमासनं दद्यात्। ततः विश्वेदेवासआगतशृणुता मइमं हवं एवं बर्हिर्निषीदत डोंपवोसिपवयास्मद्वेषो पवपारतिरिति पवान्विकीर्य डोंविश्वेदेवाःशृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वं इति त्रिर्जपित्वा उपजिनान्मरज्जानेनतु डोंआगच्छंतु महाभागाविश्वेदेवामहाबलाः ये यत्रविहिता श्राद्धे सावधाना भवंतु ते इति पठित्वार्घपात्रे पवित्रेधृत्वा तत्र डोंशन्नोदेवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः इति जलं क्षिपेत् डोंयवोसि यवयास्मद्वेषो यवयारातीरिति मंत्रेण तत्र यवानुत्क्षिपेत्। ततो गंधैः पुष्पैः दर्भस्वाआपः संपद्य दक्षिणहस्तेनार्घपात्रमादाय वामहस्ते कृत्वा पवित्रं यात्रे कृत्वा तत्रोदकं जलं च दत्वा डोंयादिव्याआपः पयसा संबभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित॰
३६

नश्चापः शिवाः शंस्योनाः सुहवा भवंतु इति पठित्वा ॐ विश्वेदेवा । एषो वो नमः इति कुशत्रयपवाजलैर्द्दद्यात् ततो विश्वेदेवा एतानि [illegible] गंधपुष्पधूप
दीपतांबूलयज्ञोपवीतवासांसि वो नमः इति दद्यात् । ततो मंडलं कृत्वा सव्यंजनमन्नं परिविष्यान्नं मधुनाभिधार्य ॐ मधुवाता ऋतायते म
धुक्षरंति सिंधवः माध्वीर्नः संत्वोषधीः मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सू
र्यः । माध्वीर्गावो भवंतु नः ३ इति पठित्वा नारीपाणिभ्यामन्नपात्रमालभ्य ॐ पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि
स्वाहा ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुरे । ॐ विष्णो हव्यं रक्ष इति पठित्वा ॐ इदमन्नं इत्यन्ने ॐ इमा आप इति जले
ॐ इदमाज्यमिति घृते ॐ इदं हविरिति सर्वव्यंजनमभिप्राये गायत्रीं दिवं चिड्राष्टमभिसंपोज्य ॐ अद्य विश्वेदेवा इदमन्नं सोपकरणं वो
नमः इति कुशत्रयपवजलैर्द्दद्यात् । इत्यन्नसंकल्पपर्यन्तं देवकं । उं निर्वर्त्य ततो दक्षिणामुखः कृत्वापसव्यः पातितवामजानुः मोटकतिल
जलान्यादाय पितृतीर्थेन ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मन् प्रेत इदमासनं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति मोटकत्रयमासनं दत्त्वा
ततः ॐ अद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन् इदमासनं ते स्वधा । ततः ॐ अद्यामुकगोत्र प्रपितामहामुकशर्मन् इदमासनं ते स्वधा । ॐ श्राम॰
अद्यामुकगोत्र वृद्धप्रपितामहामुकशर्मन् इदमासनं ते स्वधा । इत्यासनमुत्सृज्य ततः ॐ उशंतस्त्वा निधीमह्युशंतः समिधीमहि उशन्नुशत आ ३६

वह पितॄन् हविषे अत्तवे । ततः ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः इति वामावर्त्तेन तिलान् विकीर्य ततः सुवर्णरजतकुशत्रयं [illegible] दक्षिणानामिका[illegible]यां
धृत्वा ॐ आयंतु नः पितरः सोम्यासो अग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदंतोऽधिब्रुवंतु तेऽवंत्वस्मान् निर्जपेत् । ततः पात्रचतुष्टये प्रेतार्
घपवित्रं धृत्वा शन्नो देवीरिति तथैव जलं दत्त्वा ॐ तिलोऽसीति मंत्रेणाखाहृतेन तथैव तिलान् दत्त्वा तथैव गंधपुष्पाणि च तूष्णीं दत्त्वा प्रेतार्घ
पात्रमादाय तत्पवित्रं प्रेतपात्रे ऊर्ध्वाग्रं धृत्वा तदुपरि जलं ततः दत्त्वा ॐ पारिस्त्वा इति पठित्वा ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मन् प्रेत एष
ते अर्घस्तेम पादीयते तवोपतिष्ठतां मोटकतिलजलैः पवित्रोप [illegible] पितृतीर्थेनार्घजलस्य चतुर्थभागं दद्यात् । ततः पवित्रमर्घपात्रे
कृत्वार्घपात्रं स्वस्थाने धारयेत् । ततः पितामहार्घपात्रं दक्षिणहस्तेनादाय वामहस्ते धृत्वा तदीयं पवित्रं दक्षिणहस्तेन पितामह
पात्रे धृत्वा तत्रोदकमा[illegible] तं देवत्वा ॐ पारिस्त्वा इति पठित्वा ॐ अद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन् एष ते अर्घः स्वधा इति मोटकति
लजलैर्द्दद्यात् । एवमेव प्रपितामहवृद्धप्रपितामहाभ्यामर्घं दत्त्वा सव्येनतुल्यरूपमाद्यामेन । ततो पसव्येन ॐ ये समानाः समनसः
पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतां ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मा[illegible]मकाः तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिं
ल्लोके शतं समाः इति क्रमकल्पेनैकमंत्रतापाठेन पाजुर्वैदिकेन प्रेतार्घपात्रस्य जलस्य तृतीयभागं कृत्वा विमात्रे निरस्याना ततः सर्वप्रथम

जीव॰ तृतीय पा॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित्र० भागजलं प्रेतार्घपात्रे कृत्वा ॐ ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठित्वा दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेन पितामहार्घजले मेलयेत्। ततः प्रेतार्घजलस्य द्वितीयभागं प्रे
३७ समाना इति मन्त्रद्वयं पठित्वा पात्रान्तरे कृत्वा ततः पात्रान्तरजलं प्रेतार्घपात्रे कृत्वा ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठित्वा दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थे
न प्रपितामहार्घजले मेलयेत्। ततः प्रेतार्घजलस्य तृतीयभागं प्रेतार्घपात्रे कृत्वा ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठित्वा दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थे
न वृद्धप्रपितामहार्घजले मेलयेत्। ततः प्रेतार्घं ॐ पितृभ्यः स्थानमसि इति पित्रासनवामे न्युब्जीकुर्यात्। ततः प्रपितामहार्घस्य पवित्र
जलादिकं पितामहार्घपात्रे कृत्वा ततो वृद्धप्रपितामहस्य पितामहार्घे प्रक्षिप्य ततः पितामहार्घं दक्षिणहस्तेनादाय ॐ पितृभ्यः स्थान
मसीति पितामहासनसमीपे न्युब्जीकुर्यात्। तदुपरि प्रपितामहार्घपात्रं न्यसेत् तदुपरि वृद्धप्रपितामहार्घपात्रं न्युब्जीकुर्यात्।
ततस्तानि दक्षिणस्थासनपर्यन्तं न स्पृशेत्। ततः ॐ अद्यामुकगोत्र पितामुकशर्म प्रेत एतानि गन्धपुष्पधूपदीपताम्बूलपत्तोपवीतवा
सांसि ते मया दीयन्ते तेनोपतिष्ठन्तां। ततः ॐ अद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन् एतानि गन्धपुष्पधूपदीपताम्बूलपत्तोपवीतवासां
सि ते स्वधा। एवमेव प्रपितामह वृद्धप्रपितामहयोरपि स्थाने। ततः प्रेतपात्रे एकं पितामहार्घपात्रे द्वयं मण्डलं कृत्वा ततं कांस्ये पुटके वा अ राम०
न्नं समन्नमादाय जलादौ ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा इत्यपसव्येनाहुतिद्वयं जुहुयात् सव्येन पंचहोम इति तुमे ३७

थिला। ततुक्त तपय्य विरुद्धः ततः सव्येन कृत्वा हुतशेषमन्नं पितामहादिपात्रे दत्वा ततः पिण्डार्थमवशेषयेत्। ततः अन्नं सव्यंजनं सुसंस्कृतं पितृपा
त्रे परिविष्य तथैव पितामहादिपात्रे परिविष्यात्। ततः प्रेतपात्राधारं स्पृष्ट्वा मधुरं दत्वा तत एवारभ्य मधुवातेति त्र्यृचेनाभिमन्त्र्य प्रेतपात्रमालभ्य पृथिवी
त इत्यादि हव्यकव्यमिदं रत्नमरीयमिति पठित्वा ॐ इदमन्नमित्यन्त्रे इमा आप इदमाज्यमिति च तेन इदं हविरिति च वित्त्वा तारा चा
रात् अङ्गुष्ठं निवेश्य अपहता साहिना वा मा वर्जेन तत्र तिलान् विकीर्य वामहस्तेन पात्रमालम्भ्य ... ॐ अद्यामुकगोत्र
पितरमुकशर्म प्रेत इदमन्नं सोपकरणं ते मया दीयते तेनोपतिष्ठतामिति सुस्रजेत्। ततः पितामहपात्रमालभ्य ॐ पृथिवी त इत्यादि
हव्यकव्यमिदं हविरिति पठित्वा ॐ अद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन् इदमन्नं सोपकरणं ते स्वधा। एवमेव प्रपितामह वृद्धप्रपितामहयोर
पि दद्यात्। ततो गायत्री मधुमतीमधु इति अन्नमिति च गायत्रीं जपित्वा कुशोपविष्टमनुष्य तीर्मधु इति जपित्वा पित्र्यमन्त्रान् ज
पेत्। अस्मै तिलांश्च विकिरेत्। ततस्तत्रास्तृतकुशत्रयं भूमिं प्रोक्ष्य सर्वप्रकारकं परिवेषणशेषमन्नं संनीय वारिणा प्लाव्य ॐ अग्निदग्धा
ये जीवा इति मन्त्रेण कुशोपरि पितृतीर्थेन विकिरेत्। ततः सव्येन खलु कृत्वा पयमाचम्य हरिं स्मृत्वा त्रिर्गायत्रीं मधु मधु मधु इति जपित्वा
प्रथमं प्रेतपिण्डीमुभपीमर्षिसेकन्ती आरोप्य परिणाहं सपिण्डाः सर्वेन्नं चतुरङ्गुलमुच्छ्रितं दक्षिणप्रवणं निर्मीय वामेन पाणिना गृहीत्वा म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

जु

पिंहीं दक्षिणेनार्द्ध[illegible]पात्रमूले वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः इति मंत्रेण पिंडीमध्ये दक्षिणाग्रां रेखां कुर्यात् ततः पितृलींमज्जे
३९ त्।एवमेव द्वितीयपिंडिकायामपि कुर्यात् ततः ॐ ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना इति मंत्रेण उल्मुकं रेखापांतिदध्यात्।दक्षिणा एवं द्वितीयपिंडिकायां रेखायामपि
ततः प्रेतरेखोपरि ततः पितामहादिरेखोपरि उपमूलसकृल्लूनं प्रसेकं त्रीन् कुशान् दक्षिणाग्रानास्तीर्य सव्येन देवतामध्ये इति त्रिजे पित्वा प्रस
व्येन पुटकचतुष्टये जलं तिलान् गंधपुष्पाणि च दत्वा तत्र प्रथमपुटकमादाय[illegible] ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मप्रेत अत्रावनेनिक्ष्व ते मया दी
पते ते वोपतिष्ठतां इति कुशात्रपथ्ये वनेजनं दद्यात्।ततो द्वितीयपुटकमादाय ॐ अद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्नत्रावनेनिक्ष्व ते स्वधा इति
पितामहपमूले।एवमेव प्रपितामहपमध्ये।एवमेव वृद्धप्रपितामहपाग्रे अवनेजनं दद्यात्।प्रेतपात्रस्थालीस्थेन सर्वं जलान्नेन प्रेतपिंडं निर्माय
तथा पितामहादिपात्रस्थालीस्थेन सर्वं जनान्नेनाग्नौ करणशेषसहितेनान्नवहिर्वर्द्धलमधघृतं तिलजलं पिंडत्रयं निर्मायततः प्रेतपिंडमा
दाय प्रेत अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मप्रेत एष पिंडस्ते मया दीपते ते वोपतिष्ठतां इति अवनेजनस्थाने दद्यात्।ततः पितामहपिंडमादाय ॐ अ
द्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्नेष पिंडस्ते स्वधा इति पितामहपावनेजनस्थाने दद्यात्।एवमेवापरपिंडद्वयमपि दद्यात्।ततो वृद्धप्रपिता
महान्तु द्विशप पितामहादिकुशमूले करौ प्रोंछयेत्।ततः सव्येनावमन्तं त्रपं कुर्यात् हरिं स्मरेत् ततो पसव्येन अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृ राम॰
षायध्वमिति पठित्वा वामावर्तेनोदङ्मुखो भूत्वा आतिपर्यन्तं निरुमितश्वासः तत्र स्थित्वा तेनैव पथा परावर्तमानः पितृन् भास्वरमूर्तीन् ध्यायन् ॐ अमी ३९

मदंत पितरो यथाभागमावृषायिष्ट इति पठित्वा।अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वं इति पूर्ववत् पठित्वा ॐ अमीमदंत पितरो यथाभागमावृषायिषत इ
ति पठेत्।ततो अवनेजनावशिष्टजलेन ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मप्रेत अत्र प्रत्यवनेनिक्ष्व ते मया दीपते ते वोपतिष्ठतामिति पिंडोपरि प्रत्य
वनेजनं दद्यात् ततः ॐ अद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्नत्र प्रत्यवनेनिक्ष्व ते स्वधा इति पितामहपिंडोपरि प्रत्यवनेजनं दद्यात्।एवमेव प्रपिता
मह वृद्धप्रपितामहयोरपि प्रत्यवनेजनं दद्यात् ततो दक्षिणां हस्तेन नीवीं विश्रंस्य सव्येन वरं मत्वा हरिं स्मरेत्।ततो पसव्यं कृत्वा मेनपाणिना
सुधः तं सत्त्वं दक्षिणेनादाय ॐ एतद्वः पितरो वास इति प्रेतपिंडोपरि धृत्वा ततो नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो जीवाय न
मो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे इति षट्तुरूपतपाणि तत्पलमरकूतनमो वं पितरः पितर इति पितृन् प्रतपानमो वो
गृहान्नः पितरो दत्त इति वरं प्रार्थ्य सतो वः पितरो देष्म इति पाणितौ पिकदानमं गी कृत्वा ॐ एतद्वः पितरो वास इति पितामहपिंडे सममेव पठि
त्वा प्रपितामह वृद्धप्रपितामहपिंडोपरि सूत्रं दद्यात्।ततो मोटकादीन् आदाय ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मप्रेत एतद्वासस्ते मया दी
पते ते वोपतिष्ठतामिति प्रेतायसूत्रमुत्सृजेत् ॐ अद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्नेतत्ते वासः स्वधा इति दद्यात्।एवमपरयोरपि ततस्तू
ष्णीमेव प्रेतपिंडे गंधं ततः पितामहादिपिंडेषु क्रमेण गंधं तथैव चतुर्षु तुलसी पुष्पाणि तथैव चतुर्षु धूपान् तथैव तुलसीदीपान् तथैव चतुर्षु तू
ष्णीं ताम्बूलानि दद्यात्।ततः पिंडानां समीपे शेषान्नं विकिरेत् ततः पिंडमध्यः सूत्रगंधादीन् सार्घ्यसुवर्णरजतसहित कुशात्रयं वर्माप्य स्वीय

धा त्ताकपा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पित·
२९

याप्रेतपिंडंॐयेसमानाइतिद्वाभ्यांस्थानद्वयेछिंद्यात्।तेनखंडत्रयंभवति।तत्रप्रथमपिंडमादाय।ॐयेसमानाःसमनसःपितरोयमराज्येतेषांलोकःस्वधा
नमोयज्ञोदेवेषुकल्पतां।येसमानाःसमनसोजीवाजीवेषुमामकाः।तेषांश्रीर्मयिकल्पतामस्मिंल्लोकेशतंसमाः।इतिऋग्द्वयपठनमं
त्रेणप्रथमपिंडंपितामहपिंडेमेलयेत्।एवंद्वितीयखंडंप्रपितामहपिंडेएवंतृतीयखंडंवृद्धप्रपितामहपिंडेमेलयेत्।ततस्तत्पिंडत्रयंप्रेतपिं
डभागेनसमंवर्त्तुलीकृत्वाप्रेतपूर्वकंत्रावर्त्तनुरूपेणस्थापयेत्।ततःशिकाग्नायसंनितिसव्येनदेवेजलं।अपसव्येनचतुर्गुणंजलंॐसोम
नस्यमस्त्वितिसव्येनदेवेपुष्पं।ॐअत्रपितरोमादयध्वमितिसव्येनदेवेअक्षतान्।अपसव्येनचतुर्गुणंस्थापयेत्।ततःसव्येनयवोसियवयास्मद्द्वेषोयवयारा
तीरितिदेवेधूपान्स्थापयेत्।ततोपसव्येनॐअद्यामुकगोत्रस्यपितुरमुकशर्मप्रेतस्यएतेनअन्नपानादिकमुपतिष्ठतां।इत्यत्तपात्रंकमुत्स
जेत्।ततोॐअद्यामुकगोत्रस्यपितामहस्यामुकशर्मणोदत्तेनअन्नपानादिकमक्षय्यमस्त्वितिजलमुत्सृजेत्।एवमेववप्रपितामहवृद्धप्रपिता
महयोरपि।ततःसव्येनॐअवीराःपितरःसुनुरस्तिरत्तिराणांशिशमाकांतन्।पितृन्याचेत्।ॐगोत्रंनोवर्द्धतांदेवाःसंततिरेवचश्रद्धाचनो
माव्यगमद्बहुदेयंचनोस्तु।अन्नंचनोबहुभवेदतिथींश्चलभेमहि।याचितारश्चनःसंतुमाचयाचिष्मकंचन।एतास्सत्याआशिषःसंतु।ततो
पसव्येनपिंडोपरिसपवित्रदक्षिणाग्रान्कुशानास्तीर्यॐऊर्जंवहंतीरमृतंघृतंपयःकीलालंपरिस्रुतंस्वधास्थतर्पयतमेपितॄनि राम·
तिमंत्रेणपिंडान्परिषिंचेत्।ततःपिंडानुत्थाप्यपिंडाधारकुशानुल्मुकंचवह्नौक्षिपेत्।ततःप्रेतार्घपात्रं।ततःपितामहादीनामर्घपात्राण्युत्तानी २९

कृत्यसव्यंकृत्वाकुशत्रययवजलान्यादायॐअद्यविश्वेषांदेवानांकृतैतत्श्राद्धप्रतिष्ठार्थमिदंहिरण्यमग्निदैवतंयथानामगोत्रायब्राह्मणायदक्षि
णामहंददेइति।ततस्तस्मैप्रतिपादयेत्।ततोपसव्यंकृत्वाॐअद्यामुकगोत्रस्यपितुरमुकशर्मप्रेतस्यकृतैतत्सपिंडीकरणश्राद्धप्रतिष्ठार्थमि
दंरजतंचंद्रदैवतंयथानामगोत्रायब्राह्मणायदक्षिणामहंददे।ततःॐअद्यामुकगोत्रस्यपितामहस्यामुकशर्मणःकृतैतत्श्राद्धप्रतिष्ठा
र्थमिदंरजतंचंद्रदैवतंयथानामगोत्रायेति।दीपदक्षिणायथाशक्तिनानिर्वाप्यापसव्येनप्रेतादिदीपान्निर्वापयेत्।ततोहस्तौपादौप्रक्षाल्यद्वि
राचम्यविष्णुंस्मरेत्।ततोवैश्वदेवबलिकर्माणिकुर्यात्।ततस्त्रिप्रभृतीन्ब्राह्मणान्भोजयेत्।स्वयंपुत्रादिभिःसहसपिंड्यन्प्रयोगांत
र्गतप्रार्थितवर्ज्यशेषंभुंजीतेति।सपिंडीकरणंतुसाग्निनाप्यवहिताद्दर्शेकर्त्तव्यं।ततस्मिन्एवमासिकानिविधायदर्शस्यमध्याह्नेसपि
डीकरणंकृत्वापराह्णेपिंडपितृयज्ञःकरणीयः।अथप्रतिसांवत्सरिकश्राद्धानितानिवनिरग्निनामासिकश्राद्धवत्करणीयानि।साग्निना
औरसक्षेत्रजातिरिक्तेनपुत्रेणैवं।औरसक्षेत्रजाभ्यांत्रिपिंडकंतत्करणीयंपितृयज्ञेअमावस्यायांवा।मृतस्यपितुःसांवत्सरिकंत्रिपिंड
कंकार्यं।अन्यस्यतुसर्वस्यपुत्रएकपिंडमवैश्वदेवकमितिसांवः।सपिंडीकरणादूर्ध्वंयत्रयत्रप्रदीयते[illegible]तत्रतत्रपंकुर्यादितिविधिः।वर्जयि
त्वामृताहनीतितस्यप्रतिषेधः।अमावास्यांतुयोयस्यप्रेतपक्षेथवापुनः।सपिंडीकरणादूर्द्ध्वंतस्योक्तःपार्वणोविधिरिति।प्रतिसंवत्सर
तिप्रैवामाशापः।औरसक्षेत्रजौपुत्रौविधिनापार्वणेनतु।प्रत्यब्दमितरेकुर्युःएकोद्दिष्टंसुतादशेत्यनेन।औरसक्षेत्रजातिरिक्ताना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५० मेकोद्दिष्टविधानसामर्थ्यादौरसक्षेत्रजयोस्त्रिदैवतं पर्य्यवस्यति । तदुपिसाम्योरितिस्वि । पितुरन्यस्य वा स्त्रियाः पुरुषस्य वा तदा मरणे आवाहनादि पार
र्वणेति कर्त्तव्यतापासक्तिरेवमेकोद्दिष्टं कार्यमिति तत्त्वम् । अथ निरग्निकर्तृकसपिंडनस्य कालाः । तत्र संवत्सरान्तो मुख्यः कालः । तत्र
एकाहोनेष्वहोने वा षण्मासेषु तु न्यूनषाण्मासिकं ततः षष्ठमासे परतो तदुत्तरदिने मरणतिथौ षण्मासिकं । एवं सप्तममासिकादीन्येकाद
का शपर्यन्तमासिकानन्तरमेकाहोनेष्वहोने वा द्वादशमासे द्वितीयमन्यूनषाण्मासिकं । तस्मिन्नेव वृत्ते न वार्षिकेति नाम्नां तदनन्तरं ततः संवत्सरे पूर्णे तदुत्त
रदिने मरणतिथौ द्वादशमासिकं सपिंडनं वा यदि तु प्रथमेऽब्दे एकादशमासिकाभ्यन्तरे मलमासः पतति तत्र षोडशमासिकं भवति
। एषा ह्यधिमासेष्ववस्था अन्या धिमासे तु द्वादशमेव मासि मलमासे मरणतिथौ द्वादशमासिकं सपिंडनं च तत्र षोडशमासिके
नास्त्येव प्रथमं तु मासिकद्वयमिति द्वितीयः प्रकारः । अत्र पंचमषष्ठमासिकयोः षष्ठमासस्य पूर्त्तिमद्दिने मरणतिथौ सजातीयतिथौ
करणेऽप्येवमानंतर्यं एव षष्ठात्प्राग्मध्ये ऊनषाण्मासिकस्य करणं न दोषमुक्तमीति । ननु एकाहोने ऊनषाण्मासा इत्यादिवाक्यानुरोधान्मा
सि मासीति कल्पव्यवस्थापि एकाहोने षाण्मा...सार्वांगे वङ्नषाण्मासिकावरणं पंचममासिकोनषाण्मासिकयोः क्रमभंगाप
त्तेः । स्थानिकक्रमस्यानविरुध्यत्वं नानात् । एकाहोने तु षाण्मासा इति वाक्यस्य प्रतिमासिकपक्षत्वे एव लाभात् । एवं द्वितीयोनषाण्मासि रम॰
केऽपि द्वादशाद्दिवसात् ... प्यद्वादशमिद्दिने द्वादशमासिकानि षष्ठद्वादशदिनयोरूनषाण्मासिके कृत्वा त्रयोदशदिने सपिंडी ५०

करणमिति तृतीयः कल्पः । मलमासपातेऽप्येवं किंतु द्वितीयतृतीययोर्वीप्सो मासो मलमासस्तत्रस्थानपतिते द्वितीये तृतीये वा दिने मासिकद्वयमि
ति । द्वादशदिने द्वादशापि मासिकानि कृत्वा सपिंडीकरणमिति चतुर्थः कल्पः । अह्नोत्रैरेकादशपक्षाशौचे वा ततृतीयाहोपलक्षणं तेन मा वैव
र्णिकस्य हाशौचेऽवोजरतृतीयदिने सपिंडनं कार्यमिति । तन्नामास्तु ताशौचप्रकरणे स्वजात्युक्ताशौचवृत्तौ पाहस्यैव द्वादशाहपदेनोपस्थितेः ।
ननु पादौ विरशैा वांततृतीयस्यात्रशौचस्य प्रागकालत्वेनानुपस्थितेरिति अत एव सतां तत्पाहस्यापि निरासः । अन्त्यतु कल्पे मलमास ती
पाते द्वादशमासिकं तत्तर ऊनवार्षिकं तत्र त्रयोदशमासिकं तदूर्ध्वं स्यात्रयोदशमासिकत्वात् । देवासिनामहे सपिंडिते सति ताहशेनापि
तेन सममपितुः सपिंडीकरणं असंस्कृतेन संस्कार्य्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोक्तेः वीत्यापात्वियमपिसुदेतस्तु क्रमेण
पक्वतात्वाविपितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निष्ठयत इति छंदोगपरिशिष्टात् । पुत्रिकापुत्रिकेन तु मातुः सपिंडनं स्वमातामहेन सह कार्यं पितुः
पितामहेनपक्वतपराः संवत्सरेषु तेः । मातुर्मातामहेन तद्वदेव कार्यं सपिंडने निर्ण्छंदोगपरिशिष्टे । पितरि जीवति मातुः सपिंडनं पितामह्या सह का
र्य्यं । मातुः सपिंडीकरणं पितामह्या सहोदितं । यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकातनयो न चेदिति कात्यायनवचनात् । पितामह्यां जीवंत्यां मातुः सपिंडनं
प्रपितामह्या सह कार्यं । तस्यां च जीवंत्यां तस्याः श्वश्र्वेति निर्दिष्टमिति कात्यायनवचनात् । सपिंडने तु प्रारब्धे पिंडप्रकरणा भागे वपिंडार्थविस
र्जनं जनादौ समग्रेन ह्यपिंडदानमल्लनादिकं विनैव सपिंडनसिद्धिः । अनन्यगतिकत्वात् । अत एव वाजिनाभावे वाजिन प्रतिपत्तिलोपः ए

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त

पित॰ वेति सिद्धं। नत्विति। नन्वाघश्राद्धं तावन्न परित्यज्याशौचांते अधिकारिणा कार्यमिति तस्मिन् कृते तदुत्तरदिने सर्वमासिकानि सपिंडीकरणं चैकः कल्पः
४१ तथाचास्मिन् कल्पे आरब्धे किंचिन्मासिककरणानंतरं त्वन्तराशौचे वा पतति ते न तावन्मासिकानंतरं कर्त्तव्यं शौचाभावात्। नापि त्वाघ
त्पस्य त प्रयोगमेशेषसमापनं। एतन्मे हि नसपिंडनघटितस्य तथाप्यनिर्वाहात्। अथ तद्दिक्षुतारे संख्यापि सर्वत्रिपतोगर्भे हेतोः संकल्पस्य
दरणात्। अथ प्रतिमासिककरणपक्ष उपक्रांतो द्वितीयमासिकारोत्तरं जातेपथ्यान्तं तावेनतत्क्रिपते। तथे रस पिक्रियतामि
तिमेवं तस्य हि त्वतांते पिकरणे खंका लोनातिक्रामति। तस्य कल्पस्य संवत्सर निर्वाह्यत्वात्। अयं चकल्पो द्वादशाहसमाप्यस
वा अत एव द्वितीयतीयमासिकादेः तत्तांते करणमिति [redacted] मुख्यकल्पपरत्वेनेति श्राद्धकल्पः। अथ द्वादशाहकल्पेमध्ये तु
ताहे दिनाद्युषितेकर्मांतरमाश्रीयतामिति। तत्र निरपेक्षैव साधनांतरान्वपस्य विकल्पो विनाप्यसंभवात्। अत एव पवारब्धः
प्रयोगो पवायवादे व्रीहिभिर्न समाप्यते। तेषां अर्थतस्य कृतत्वात्। विकल्पेश्वाभपस्याशाखार्थत्वात्। सावकाशत्वेन तत्रा
द्धं सपिंडीकरणमेवाघश्राद्धस्युक्तत एव सामासिकानां च सपिंडनतिपत्तित्वेन निरवकाशत्वात्। एवं चतुर्थं पिकल्पे पुत्र स
पिंडीकरणदिने निषिद्धनक्षत्रे तत्र सपुराणीय एव कल्पः प्रतिप्रदीपः। वत्सरांत एव तत्रापि सपिंडीकरणमिति श्राद्धकल्पः। राम॰
निषिद्धनक्षत्राणि तु भरणीरुत्तिकारोहिणीश्लेषामघापूर्वाफाल्गुनीपूर्वाषाढउत्तराषाढपूर्वाभाद्रपदउत्तराभाद्रपदजमा

नजन्मनक्षत्राणि द्वादश। अथ वाजसनेयिगृह्ये पारस्करः। वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्। ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्य
पायानुमतय इति भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन् पर्जन्यायापः पृथिव्यै धात्रे विधात्रे च द्वार्योः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणे
अन्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरत उषसे भूतानां पतये अपरं पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः पात्रं निर्णि
ज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इति। आपस्तंबः। बलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारः। पिंडवच्च प्रतिपत्तिः। वैश्वदेवहो
मस्तु स्वशाखाविहित एव कार्यः। वैश्वदेवं तु कुर्वीत स्वशाखाविहितं च यदिति पमववनात्। तेन निरग्नेर्मणिकत्वाद्येपिन
णिकेत्रीनिति श्रवणे पर्जन्यानीपेवोदकुं मैत्रीन कुर्वीति शिष्टाः। तद्दिनकं वैश्वदेवबलिकर्मणि समिद्धे संप्रज्वलिते ग्नौ त
दभावे अप्सु वा दिति गौवापाकारग्रमुद्धृत्य विधान्नो न पाकाभावे फलमूलादिना वा प्रेदिते ते सागुष्टमवहिजी तु
द्वादश पर्वपरिकाः पंचाहुतीर्जुहुयात्। ओं ब्रह्मणे स्वाहा। ओं प्रजापतये स्वाहा। इति मनसा। ओं गृह्याभ्यः स्वाहा। ओं कश्यपाय
स्वाहा। ओं अनुमतये स्वाहा। इति वैश्वदेवहोमः। ततो हुतशेषान्नेन सांगुष्ठवैर्महिजीतु महाविरालश्रवणप्रमाणं बलिहरणं त
त उदपात्रसन्निधाने भूमौ ओं पर्जन्यायापेनमः। गे अश्वौनमः। ओं पृथिव्यै नमः। इति प्राक्संस्थं उदक्संस्थं वा। ततो निरग्निर्नाग्नि
शालायां पूर्वेकद्वारस्वत्तरस्वमालिख्य तस्य दक्षिणभागे ओं धात्रे नमः। वामभागे विधात्रे नमः। प्राग्यां ओं वायवे नमः। एवमेव द

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पि.त.० दिशास्थां पश्चिमायामुत्तरस्यां च दद्यात् ततः पूर्वस्यां ॐ प्राच्यै दिशे नमः दक्षिणस्यां ॐ अवाच्यै दिशे नमः पश्चिमायां ॐ प्रतीच्यै दिशे नमः उत्तरस्यां
५२ ॐ उदीच्यै नमः ततो गृहमध्ये ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ अन्तरिक्षाय नमः ॐ सूर्याय नमः इति पश्चात् एवं ततः एषामुत्तरतः ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो
नमः ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः ॐ उषसे नमः ॐ भूतानां पतये नमः ततः प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पातितवामजानुः पितृतीर्थेन ब्र
ह्मादिबलेर्दक्षिणस्यां ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इति पितृबलिं दद्यात् ततो बलिशेषान्नलिप्तं पात्रं प्रक्षाल्य ब्रह्मादिबलेर्वायव्यां ॐ यक्ष्मै
तत्ते निर्णेजनं नमः इति बलिशेषान्नसहितमुपवीती दद्यात् पितृबलिस्तु नानन्तरं वशिष्टः श्रोत्रियायाग्रं दत्वा ब्रह्मचारिणो वा
ततोऽनन्तरं पितृभ्यो न दद्यात् पितृभ्य इति निमित्तं कृत्वा पराने न च तदधिकारिणोऽपि श्रोत्रियब्रह्मचारिणो रूपस्थितयोस्तदानीमेवम
नुध्य पत्तः कार्यः अन्यथा तु नित्यश्राद्धदेशे यो नित्यश्राद्धानधिकारिणां च तदानीमेव कार्यः इति व्यवस्था अथ काम्यबलिस्तं
घथा अन्यत्र मासापर्वोदरवामनुष्यादि इति पंचस्रोकी परित्वा एको बलिर्देयः पंचस्रोकीमभिधाय दद्याद्वा यथा ततो दद्यादित्य
भिधानात् ततो ॐ श्वभ्यो नमः ॐ चांडालेभ्यो नमः ॐ विहंगमेभ्यो नमः ॐ पतितेभ्यो नमः ॐ श्वपचेभ्यो नमः ॐ पापरोगिभ्यो न
मः ॐ वायसेभ्यो नमः ॐ कृमिभ्यो नमः श्वचांडालविहंगानां भुवि दद्यात् ततो नरदत्तिवा शेषात् चांडालस्तु ब्राह्मण्यां जातः शूद्राद्यो रा.म.०
गवंत्तार्थी चांडालस्त्वधमो नराणां वैश्यराजन्यविप्रासु जायते वर्णसंकरः इति मनुवचनात् एतदनन्तरं पतितश्वपचपापरोगिवाय ५२

वा.२ [illegible]

सकृमिभ्यः पंचभ्यः क्रमेणायं च बलयः श्वनां पतितानां च श्वपचानां पापरोगिणां वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि इति मनुवचनात् मनुनैषां क्रमा
णामेव तन्निधानात् व्यासः ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितं इत्यानेन दीप्यावशल्लौ देवस्तत्तुल्लो
ङ्वै नाम्यां पिण्डप्रपच्छा मिसाता मेना वहिंसकौ रत्नाने न विधाने न बलिं पश्चाद्दद्यात् पामरादि नियच पिपर्जुविर्दसो मया इति सामवि
दो पामरादि इति पठन्ति तथा शुभयेषां पामरादि इति पुंक्तः पाठः मघाकाकोत्तमो वै रुद्रसाधारणी समपमरी पासोनामाणि कृतिनिवधं यो
ण मास्यां मन्त्रायोगो वायसाः पंचयत्रे इन्द्रवरुणवायोयमाद्यन्तनैर्ऋतेति निर्विविकस्मलिखनात् इत्यावशवला वितिप
घपि देवेभ्यः यमस्य नामकारान्तपद्यते तथापि भाषा पामतस्य च कारमेव ततस्यनामस्तवर्गस्य तिशु निर्विविभिक्तलिखनात् पश्चावे
देवा वसस्य कितिकीवीति भाषायां किकिदीति तस्मात् इतो पामरादि इति पठनीयाः एकोद्दिष्टानन्तरं तु एकोद्दिष्टपाकशेषेणैव वैश्वदेव
श्री बलिकर्माणि नित्यश्राद्धं तु पार्वणेन पार्वणाभ्युदयिकानन्तरं तु नित्यश्राद्धं नान्नवैश्वदेवबलिकर्माणि एव अथ नित्यश्राद्धप्रयो
गः तत्र सिद्धेनान्नेन सिद्धमिति पात्रिकां एष्व्या असिद्धान्नेन तराशे शालवज्रागरावरं पुण्डरीकाक्षं स्मरेत् अथ सोदकेन कुशत्रयेण
श्राद्धीयद्रव्याणि सिंचयेन परस्पस्या ने नित्यश्राद्धकरणाय ततस्तत्र मयि मिपितृभ्यो नमः श्राद्धद्रव्याग्रभागत्वानुमिति केचित् तन्न इदं हि श्राद्ध
त्वेन न विहितं किंतु पंचयज्ञानां प्राप्तिहि केन ब्राह्मणकर्तृत्वस्ततयः विहितानां मध्ये पः पितृयज्ञो विहितः सतामप्रकारत्वयेण निर्वापनेन ऽग्नेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८

पित०
५३

पितृवलिनानित्यश्राद्धेनवा तथा च पितृमरणनिर्वाहकं यथाधिकारमेतत्त्रितयाम्नतत्र नित्यश्राद्धमन्यथा सिद्धं भवति समाप्तिजनकवि
प्रसंसर्गाभावे मंगलजन्यविघ्नविध्वंसवत् तथा च यः पितृपक्षएनत्रितयान्यासंस्पर्शितः स तु न श्राद्धरूपः । किंतु पिंडावलिनित्यश्रा
द्धरूपो यथाधिकारमन्वीयते [redacted] तथा प्रमीतपितृकेणाऽप्येतेन तर्पणमात्रं जीवत्पि[redacted]तृकेण पितृविमर्जनव
लिमात्रं प्रमीतपितृकेण तु मेयेन सर्वमिति अत एव नित्यश्राद्धे नरस्तिलनवाश्राद्धधर्माः श्राद्धत्वेनानातत्र रणस्मिति ततोऽनिम
श्राद्धमहं करिष्ये इति कुशात्रयतिलजलैः संकल्पं कुर्यात् ततस्त्रिर्गायत्रीं त्रिर्देवताभ्य इति कुशात्रयसुवर्णरजतरस्तिलानाना
मिकोजयेत् ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मन्निदमासनं तंस्वधा इति तेः एवं पितामहादीनाम पि [redacted] पंचानां ततः ॐ अपह
ता असुरारक्षांसि वेदिषद इति वामावर्तेन तिलान् विकिरेत् ततः आपेत्तनरति कुशात्रयसुवर्णरजतरस्तिलानानामिकोजये
त् ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतानि गंधपुष्पधूपदीपताम्बूलयज्ञोपवीतवासांसि ते स्वधेति पित्रे एवं पितामहादिभ्यः
पंचभ्यः । गंधादिकमुत्सृजेत् इदं तु काम्यं ततो मंडलं कृत्वा तत्तेम्लंतासारि पात्रेणावामान्वरिवार्स्तिलकरणपितृतीर्थेनव
रसुख्यानेषु परिविष्यत [redacted] ततः पोक्षरं ततनमधुमयं कुर्यात् ॐ मधुवाता ऋतायते जेमधुक्षरंति सिंधवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः | राम०
तुनः इत्येति ति सभिर्मधुमती मिरेकैकमन्त्र मभिमंत्रयेत् ततः पात्रमालभ्य ॐ पृथ्वीते पात्रं इति मंत्रं ॐ विष्णुर्हव्यं रक्षस्व इति धान्यस्थेय ए समरठ | ५३
३८

मस्य पात्रं सुरेरस्ति पठित्वा ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुरे इति विष्णु सर्वाभिप्रायेण वा पिबन्तारावं
गुष्ठमारोप्य ॐ अपहता [redacted] तिलान् विकिरेत् ततः ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मन्निदमन्नं सोपकरणं ते स्वधेति पित्रे एवं पिताम
हादिपंचभ्योऽप्यन्नादिकमुत्सृजेत् ततस्त्रिर्गायत्रीं ततस्तिस्रो मधुमतीः ततो मधु ३ इति जपित्वा इति चा ततः ॐ अन्नहीनमिति पुनर्गा
यत्री म् ततः कुशोदपविश्य तिस्रो मधुमतीः मधु ३ इति जपित्वा पुरुषसूक्तादि पितृसंभवे जपित्वा अन्नमिति लपानी ध्यानमस्तु
अर इति जपेत् इति श्रीरत्नाकरानुसारी पंथाः कल्पतरुरत्नाकरमतेन तु स्वधा नम इति सागः । सर्वास्मरन्तु मनः श्राद्धादि योजन
ननिषेधेशाततः तवश्राद्धप्रामयाजकान्नसंग्रहभोजनं नारीणामथ मेगर्भेमुश्वावादाय र्णं चरेत् । वाद्या पणं नवश्राद्धेप्रा
कोमासिके मनः मासत्रये तिरुद्धं स्यात् षाण्मासिकं छुः एव तु श्राद्धिके कृच्छ्रं [redacted] पादः स्यात् एकाहः पुनराह्निके अनदुहं नरोषोति
शंखस्मृवचनं यथा नवश्राद्धं दशाहानि स्यादादिकपिंडाः नवश्राद्धं दशाहानि विवेचना तु नवश्राद्धं दशाहान्यं तरश्राद्ध चतुष्पाद वन्द्यै
पंचमेषवेवनवमेदशमेतथापरत्र प्रतीयते जंतो सत्नवश्राद्धमुच्यते इदं तु चतुष्पंचक्लपुराणी पक्षे नवश्राद्धमेकादशाहश्रा
द्धम् । वाद्या पणं नवश्राद्धं भुक्ति नरस्थितं स्पैवाम्नानात् । मासिकेऽकमासपादिश्राद्धं मासत्रये पिक्षिनी पत्रिनी चतुर्थमासिके षुभो
जने प्रत्येकमतिकृच्छ्रः प्रायश्चित्तं षाण्मासपूर्ति रात्रः परं मासषट्कं श्राद्धभोजने प्राप्ते कृच्छ्रः श्राद्धिके द्वादशमासकल्पे द्वादशमासि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(१९८५)

पित. केसपिंडनेवलकु। पारः एकाहः प्रथममासिकभोजने एकोपवासः प्रायश्चित्तंपुनराह्निकंतत्सपिंडीकरणादिनोजरदिनेपाक्काम्पमेकोद्दिष्टं
५५ तदुच्यते। एवंघुराह्निकंश्राद्धपरे घुः पुनराह्निकमितिमनुवचनात्। एष्वेवचनिषिद्धभोजनेषुशेषान्नभोजनेयजमानस्यनिषिद्धंन
[ ]थैवप्रेतोछिष्टतान्। एवंवप्रथमसांवत्सरिकेपितृदन्नभोजनेशेषभोजनेचनिषिद्धमिति शंकस्यकाश्तकेचित्। ततीपसांवत्सरिकश्राद्ध
नेश्राद्धभोजनेशेषभत्तणंचनेछंतितत्रप्रमाणंनदृष्टमिति। श्रुतिस्मृतोरर्थगतीश्वतासांगुरूपदेशादधिगम्यसम्यक्। श्रीश्राद्धकः
ल्पाख्यमिदंनिवंधंवाचस्पतिर्विश्वजनीनमूचे। पद्वासमानेन्दुपुराणं कर जनलक्ष्वर्लंपमानविश्वदृशः। अवलोकयनक्षतिमिमां विद्वेन
करूणांवसणालपेनहृदयेनाशशास्त्रस्शास्मतो। त्रिंशन्निर्वंधपेन। निर्मितास्निनंचरमेवपस्येषविनिमंमे। समस्तेत्यादिमहारा
जाधिराजश्रीहरिनारायणमजस[ ]मस्तेत्यादिमहाराजाधिराजश्रीरूपनारायणपरपस्वीमलंकृतमिथिलामंडलश्रीराम मनुज
८। भद्रेश्वरस्थादिष्टेनयमिश्रश्रीवाचस्पतिशर्म्मणाविरचितीपश्राद्धकल्पः परिपूर्णः इतिशुभमस्तु। संवत् १९०७पौषकृष्णस म
तम्यां। अथछंदोगप्रयोगः। तत्रश्यप्यारंभादुपानहानपर्यंतं। वाजसनेयिभिःसमानमेव। दिवताभ्यइतिपाठेतुनमःस्वधायेति
त्यमेवभवतितिशेषः। ततोपसव्येन। ओं अपहताअसुरारक्षांसिवेदिषदइतिवामावर्तेनतिलान्विकीर्य्यार्घपात्रेपवित्रंधत्वा राम.
। ओंशन्नोदेवीरभिष्टयेशन्नोभवंतुपीतयेसंयोरभिस्रवंतुनः इतिपितृतीर्थेनजलंदत्वाओंतिलोसिपितृदेवत्योगोसवोदेवनिर्मितःप्रत्नमा। ५५

साविंत्रिप्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छंदः सविता देवता व्याहृति होमे विनि
योगः। ओं स्वः स्वाहा। इदं स्वः। त्वन्नो अग्ने इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो
ऽग्नीवरुणौ देवते आज्य होमे विनियोगः। ओं त्वन्नो अग्ने वरुणस्य
विद्वान्देवस्य हेडो ऽवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो
विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्यां। सत्वन्नो
अग्ने इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो ऽग्नीवरुणौ देवते आज्यहोमे विनियोगः॥
सत्वन्नो अग्ने ऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽस्या उषसो व्युष्टौ॥ अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि
ओं मृळीकं सुहवो न एधि स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्यां॥ अयाश्चाग्ने प्रजापतिर्ऋषिः बृहती छन्दो
ऽग्निर्देवता आज्यहोमे विनियोगः। अयाश्चाग्ने ऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमयाऽसि। अयानो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रुटिपत्रं २५ पत्र पत्रे:

पञ्चविंशस्यपानोधे द्भिमे ब्रत्रं स्वाहा। इदं भगवते। यत्ते हरामि तिष्ठतः शोकश्री विस्त्रिष्टुप्
छन्दो ऽग्नीवरुणौ देवते ग्रहस्वाहा। मे विनियोगः। ॐ ये ते शतं वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वि
तता महान्तः। तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा। इदं वरुणाय
सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः। उदुत्तममिति शुनःशेप ऋषिस्त्रिष्टु
प्छन्दो वरुणो देवता अपनोदने विनियोगः। ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं
वि मध्यमं श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा। इदं वरुणाय प्रजा
पतये स्वाहा। इदं प्रजापतये न मम। सं स्रवप्राशनं आचमनं च पवित्राभ्यां शिरः प्रोक्षणं सम्मार्जनं